

MARKO DRAGIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Sinjska 2, HR – 21000 Split
mdragic@ffst.hr

HRVATSKI PANSPERMIJSKI OBIČAJI, OPHODI, OBREDI I DIVINACIJE U EUROPSKOM KONTEKSTU

Ni u čem se tako jasno ne zrcali duša nekoga naroda, kao što u njegovim običajima, koji posvjedočuju njegovu veću ili manju uljudbu i jamče za veći ili manji mu napredak u budućnosti. (...) Kao što nijedan narod, tako nije niti naš bez običaja, uz koje se drži čvrsto i ozbiljno kao uz vjerske čine, ukratko, kao uz kakove svetinje pak ne trpi, da mu itko u njih dira.

Antun Ilija Carić, *Koledanje uoči Mladoga ljeta na otoku Hvaru*, 1896.

Panspermijski običaji, obredi, ophodi i divinacije u srži su arhetipske pretkršćanske kulture. Narod ih je kristijanizirao te ih vezuje uz kršćanske blagdane. Položaj (prvi gost) na blagdan Svete Barbare bila je žena, a na blagdan Svete Lucije položaj je bio muškarac. Na Badnji dan i Božić, dječaci (položaji) žaračem su čeprkali po vatri izričući želje u nastupajućoj godini, a domaćica ih je posipala žitom. Kićenje kuća i imanja zelenilom, ukrašavanje božićnih kruhova, ceremonijalno unošenje badnjaka i slame te prostiranje slame na Badnji dan imaju panspermijsku, apotropejsku i simpatičku funkciju. Za vrijeme badnje večere i božićnoga ručka vršene su divinacije. Na Cvjetnicu se blagoslivljaju grančice jelke, bora ili masline i s panspermijskom i apotropejskom svrhom zabadaju u njive, vrtove, voćnjake, vinograde te stavljaju u kuće i gospodarske objekte. Vjerovalo se da plodnost donosi prskanje djevojaka vodom na Uskrsni ponedjeljak. Jurjaški ophodi imaju panspermijsku i apotropejsku funkciju, a bosonoge kraljice ljelje na Duhove svoju plodnost prenose na zemlju. Večer uoči Ivandana u središtu pozornosti su krjesovi i običaji, obredi i divinacije vezani uz njih.

Panspermijski običaji, obredi, ophodi i divinacije Hrvata isti su ili slični kao kod drugih europskih naroda.

KLJUČNE RIJEČI: *gost, obilje, sreća, žito, vatra*

UVOD

Naziv panspermijski nastao je od grčkih riječi: *pan* = *sve, svako, sperma* = *sjeme*. Taj naziv može se kroatizirati u naziv plodonosni, obiljenosni itd. Panspermijski običaji, obredi i ophodi prepleću se sa simpatičkim obredima.

Simpatički magijski obred ogleda se u tome što položajnik te *kvočka* izvode glasove peradi magijski prizivajući mnogo peradi i jaja u novoj godini. Prostirući slamu na Badnju večer domaćin i domaćica pred ostalim ukućanima tri puta obilazeći oko stola za blagovanje predvode simpatički obred u kojem imitiraju glasove domaćih životinja i peradi, magijski iskazujući želju za plodnom nastupajućom godinom.

Divinacija je riječ nastala prema latinskoj riječi *divinatio*, *onis*, *f.* = proricanje, slutnja, pogađanje; gatanje, vraćanje, predviđanje, vidovitost. Panspermijski običaji, obredi, ophodi i divinacije po svom sadržaju pretkršćanskoga su podrijetla, a vezuju se uz kršćanske blagdane: Svete Barbare, Svete Lucije, Badnjega dana, Božića, Silvestrova, Nove godine, Pokladnoga utorka (uoči Pepelnice), Uskrsa, Svetoga Jurja, Duhova, Rođenja Ivana Krstitelja. Tim redosljedom u radu se navode i u kontekstu europske kulturne baštine interpretiraju običaji, obredi, ophodi i divinacije, od kojih je oko devedeset suvremenih izvornih terenskih zapisa koji su nastajali od 2004. do 2015. godine. U radu se nazivi koriste istovjetno nazivima u mjestima u kojima su obavljena istraživanja. U bilješkama se navode mjesto, vrijeme zapisa te podatci o kazivačicama i kazivačima, a gdje je više kazivača navode se mjesto i vrijeme.

U radu se koriste rezultati terenskoga rada, induktivno-deduktivna metoda te metode: deskripcije, analize, komparacije i sinteze.

1. PANSPERMIJSKO VARIVO

U Konavlima blagdan Svete Barbare zove se Varin dan. Za taj blagdan spravlja se varivo "vara". Nekoliko dana uoči Varin dana pastirice su skupljale drvca natječući se koja će ih više skupiti. Drvca su slagale na hrpe koje su se zvale "Varine balice". U to vrijeme domaćice bi uzele *sočiva*: suhog boba, suhих *biži*, leće, graha, raži, pšenice, crne bobice, poljaka – sikirice, slanutka. Obvezno je morao biti neparan broj sočiva. Otuda je na Pelješcu izreka *Varica se vari, hoće se devet stvari*. Domaćica bi svake vrste sočiva uzela i prebiralala da ne bude kamenčića ili nečistoće. Dok bi žitarice i ostale plodove bacala u posudu koju je držala na skutu povremeno bi mješavinu zrna i ostalih plodova rukom promiješala. Kad bi sve istrijebila stavila bi u hladnu vodu da omekša. Voda u kojoj se sočivo *kišalo* prolila bi se te bi se nadolila hladna voda. Potom bi domaćica kotao sa sočivom objesila na komaštre. Tada bi pastirice donijele Varine balice, zapalile ih i pjevale uz vatru¹:

Ku'a se vare varica / da se koti jagnica;
Ku'a se vare varica / da se koti kravica;
Ku'a se vare varica / da se koti kozlica;
Ku'a se vare varica / da se koti prasica;
Ku'a se vare varica / da se leže koškica;
Ku'a se vare varica / da u polu rodi šenica;

¹ Sv. Barbara ili Konavoski Varin dan (prema: Jadranka Ničetić, Dubrovački komini) (4. 12. 2014.) http://www.dubrovniknet.hr/novost.php?id=34221#.VM_iTNg5DX4 (pristup 2. veljače 2015.)

*Ku'a se vare varica / da nam rodi lozica;
 Ku'a se vare varica / da nam rodi bobica;
 Ku'a se vare varica / ne učini djeci skandala!²*

Vara je simbolizirala obilje u godini koja slijedi. Stoga se gledalo s koje će strane provrijeti, a prema tome se proricao urod. Kad bi provrijela sa strane od mora, značilo je da će biti obilje ribe, a ako bi provrijela s one strane na kojoj je polje, tumačilo se da će urod biti dobar. Kad vara provrije, smanji se vatra *na tiho* i ulije maslinovo ulje.

Kad se vara skuha, djevojke su malo vare bacale u vodu, a domaćica bi malo vare dala životinjama pri tom govoreći: *Koliko zrna, bilo ubaraka*. Pastiri bi dobili vare, pogačicu i tikvicu vina te bi veseleći se okitili se granama lovorike i pjevajući tjerali stoku na pašu. Na Varin dan ukućani su za sva tri obroka jeli varu. Svaki ukućanin morao je okusiti i *blagosloviti* varu govoreći: *Koliko zrna, bilo ubaraka*. Na taj blagdan nije se kruh mijesio, jela se samo vara. Ukoliko bi došli gosti i njima se posluživala vara. Svi su varu rado blagovali, osobito djeca.³ Poput zavjeta izgovarala se pjesmica *Sveta Vara Barbara, ne daj djeci skandala*:

*Mir i sreću ognjišta / pokloni svakoj odjeći
 San nam nemoj omesti / ni dom kugom pomesti
 Otjeraj crne lopove / dovedi mirne godine
 Uzgoji kršne pasmine / podigni rasne sjemenke!
 Daj da rode kitice / svakog bilja i stoke
 Da nam plodovi / zarumene naše vrtne usjeve
 Da se grožđe od ljepote sakući / da se očisti snijet
 S naših pila i ambara / i da žiža oplodnje
 Rasplamti sva ratarska ognjišta!
 Vare, Vare, Varice... / stišajte se žarke pjevice
 Umuknite glasovi djetinjstva / jer bujne kite plodnosti
 Dovode svoju kraljicu / dovode ljupku Barbaru
 Pletu joj vijence radosti / i mirisna gnijezda ljubavi.
 Dolaze vjesnici mladosti / na žrtveno granje k proljeću
 Vare, Vare, Varice... / miješaju se slane kapljice
 Vjetrić ih dvora raznosi / s mirisom put stare baštine...
 Pletu se zobnice konjima / miluju se runa ovcama
 Matere kite dvorišta / usta su sva na okupu
 Proljetni lahori nailaze / da vide obred s večeri.
 Vru sva blaga dolova / kuha se Vara Barbara
 - Žrtveno jelo plodnosti. / prsati golokud se razmeće
 Raž je razdvojila brkove / pšenica uz kitu ječmenu*

² Isto.

³ Isto.

*Po šarenom varivu klopoće / sočiva su zlatna provrela
 Iz svakog škripa i vreće / iz plodne kreposne doline
 Šume sokovi obilja / slanić raspreda škrapice
 Bob utihnjuje lopate / leća se s vodom miluje
 Grahorina se s bižom sljubila / poljak uz grah likuje
 Tisuće rumenih zrnaca / u slatkom vrutku biljčice.
 O Vare, Vare, Varice... / stižu gladne golubice
 Kokoši, vrapci, grlice, / čvorci, ševe, sjenice
 Djeca i čeljad sa polja / živor s kršnih pašnjaka
 Svi će zobat varicu / - žrtveno jelo plodnosti.
 Vare, Vare, Varice... / kote se bijele jagnjice
 I šuštaivi ovnovi / i mrkasti volovi...⁴*

Običaj kuhanja vare još uvijek je živ na dubrovačkom području, ponajviše u Konavlima. Vara se služi topla na tanjurima na koje se dodaje "ožičica domaće konzerve jer se sočivo ne soli dok se kuha".⁵

U Veloj Luci na Korčuli običaj je bio da se na Svetu Barbaru vari *sočivo vara*.⁶ Neki to jelo zovu *sočivo*.⁷ To je jelo koje se pripravlja od "svake vare od boba", slanutka, sikirice, leće, pošnje, boba, biže, pšenice. To se stavi večer prije u vodu, ali svako posebno. Kad se sutradan svari, začini se sa začinicima, soli i domaćim uljem. Uz to se jelo slane ribe.⁸

U Poljicima je *Varina* narodni naziv za blagdan Svete Barbare i ondje se običavalo kazati: *Varina, vari, / Savina 'ladi, / Nikola kusa, / Ambrozij plaća* (Ivanišević, 1987: 457).

Dragocjeni podatci o običajima na blagdan Svete Barbare nalaze se u monografiji "Život i običaji Popovaca" Ljube Mićevića. Građa za tu monografiju nastala je kod Popovaca⁹ do Drugog svjetskog rata. Ljubo Mićević navodi da su stariji ljudi pričali da su katolici kuhali varicu pred blagdan Svetoga Nikole te da katolici "sada" varicu kuhaju na Veliki petak (Mićević 1952: 141-142). Taj običaj potpuno je nestao i iz sjećanja Hrvata katolika u Popovom polju.¹⁰

Pravoslavci blagdan Svete Barbare nazivaju Varindan, a uoči toga blagdana kuhaju varicu. Vuk Stefanović Karadžić piše da se varica gotovo svuda uveče uoči Varin dana pristavi u kotao ili lonac pa se ujutro gleda s koje je strane navrijela te na toj strani treba sijati žito vjerujući da će u sljedećoj godini na toj strani žito najbolje roditi. Varica se jela drugi i treći dan kad se ohladi (Karadžić 1852: 54).

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Vela Luka na Korčuli 2011. godine.

⁷ Isto.

⁸ Vela Luka na Korčuli 2011. Senka Žuvela rođ. Šabo i Dinka Andreis.

⁹ U Popovu polju 1938. godine živjelo je 1147 domaćinstava. Hrvatskih domaćinstava bilo je 588, srpskih 530, muslimanskih 25 i 4 ostalih.

¹⁰ Istraživanje je obavljeno 2014. i u siječnju 2015. godine.

U Boki se varica stavljala na vatru samo da se malo smlači, a ujutro na Varin dan gledali bi kakva je odozgo i proricali. Ukoliko bi na njoj bile guke i brjegovi vjerovalo se da slijedi bogatstvo, a ako bi bile pukotine i putevi vjerovalo se da sluti na smrt i na grobove. U Boki su varicu putem nosili na vodu ništa ne govoreći. Kad bi došli na vodu posuli bi varicu po njoj govoreći: *Dobro jutro ladna vodo! Mi tebe varice a ti nama vodice i jarice, janjice i muške glavice i svake srećice.* Po povratku s vode varicom su posipali po kući govoreći: *Ovoliko ljudi, volova, brodova, konja, ulišta, pila, koša, da se plodi plod i rod.* Potom se varicom posipalo uljanike bajajući: *Uročnici i uročnice niz ulicu: / nenauidinci i nenauidince niz ulicu: / bjegunci i bjegunice niz ulicu, / more i vještice niz ulicu, / a moje čelo put istoka uz ulicu. Ni na moru mosta, ni na psu roga, ni na dlanu dlaka, ni na moje čelo uroka.* Vara se stavljala u sol i davala stoci, a običajilo se i varom volovima mazati vrat vjerujući da im vratove oruđe neće nabiti (Karadžić 1852: 54).

U Popovom polju srpska pravoslavna tradicija je da uoči Varindana domaćica pomiješa žita, graha šarana i poljaka, sočiva (leće), kukuruza, riže, bijelog luka i drugih plodova, stavi ih u veliki kotao i stavi da se vari. Ta smjesa zove se varica. Dok se ta mješavina vari kod kotla je majka a oko nje djeca i pjevaju:

*Varica se varila,
Savica je hladila,
Nikolica kusa,
majka mu se busa.*

*

*Varica se varila,
kozica se kozila,
okozila kozice,
da tor bude puniji.
Ovčice se janjile,
sve janjile janjice.
Krave nam se telile,
ponajprije telice,
a za njima vočice,
nek nam zemlju uzoru.
Kobile se kotile,
dobre ždrale, sokole,
nek ih momci igraju.*

Dok se varica vari ne smije se puhati u vatru. Varicu pravoslavci jedu na Varindan, Savindan i Nikoljdan. Stoka se mrsi varicom obično uveče kad dođe s pašë. Varica se posoli te je pastirica ili domaćica iznesu u nekom sudu govoreći *Bože pomози!* Potom varicu razaspu po solilu za stoku. Malo varice se ostavlja za Božić kad se stoka ponovno mrsi. Pravoslavna je tradicija da žene od Varindana do Božića ne snuju, da ne bi vukovi i druge zvijeri napadali stoku. Domaćini ne smiju rukama prihvatati čađavo posuđe da ne bi bilo gara u žitu (bolest od koje žito pocrni).

Varicu su u Popovom polju kuhali i muslimani na pravoslavni Varindan i davali stoci da se omrsi (Mićević, 1952: 141-142).¹¹ Također se vjeruje da ne valja sanjati niti tumačiti snove od Varindana do Božića jer će vuci stoku napadati. Taj običaj sačuvao se do naših dana u srpskim pravoslavnim obiteljima.¹² U okolici Bora u Srbiji pripravljaju se tri pogače od pšeničnog brašna bez kvasca *turte*. U rano jutro žena koja ih je pripravila s vrućom turtom i bocom hladne vode izlazi na prag kuće i poziva svetu Varvaru moleći je da joj daruje pogaču i hladnu vodu, a za uzvrat da ona njoj daruje jaganjce, piliće, jaja itd. Kod vlaškog stanovništva u Srbiji Sveta Varvara (Varbura) označuje početak Nove godine.

2. POLOŽAJ

Vuk Stefanović Karadžić 1852. godine u svome *Rječniku* piše da gataju da zbog položajnika (polaznika) neki mogu biti sretni, a neki nesretni cijelu godinu. Stoga su domaćini položajnika obično birali nekoliko dana pred Božić, ili su svake godine uzimali istoga (Stefanović Karadžić 1852: 533).

Dunja Rihtman-Auguštin pozivajući se na Pjotra Bogatirjova koji je u zakarpatskim krajevima istražio običaje *polaznika* koji se i ondje nazivaju kao i u Hrvata te ustvrdio kako imaju pozitivni i negativni polaznik (Rihtman-Auguštin 1995: 128).

Milovan Gavazzi 1939. godine piše da je položaj nazvan prema glagolu (*po*) *ložiti*, (*po*)*ležati*, a u svezi su s *čvrstim sjedenjem (ležanjem) poležaja odnosno kokoši na sijelu*. Poležaj i položajnik srodni su s riječima *polog* i *ležati* (Gavazzi 1991: 177). Afirmacija tome tumačenju je i to što *polog* znači jaje u gnijezdu u kojemu kokoši nesu jaja.

Vladimir Brodnjak uz imenicu polažajnik (polaženik) navodi da je to prvi posjetitelj o Božiću koji donosi sreću ili nesreću (Brodnjak 1992: 392).

Senad Mičijević *polaznika*, (*polaženika*, *poležaja*, *položaja*, *položajnika*, *položara*) tumači: 1. to je muška osoba, prijatelj kuće koja u ranim satima na Božić pohodi kuću. Ta osoba mora biti zdrava, jaka i napredna, a iznimno može biti i žena ili djevojka koja se smatra sretnom osobom. 2. prvi gost na Božić, obvezno muškarac, prvi čestitar koji mora sjesti i uzeti nešto od jela i pića, a potom izaći i hraniti živinu (Mičijević 2009: 244-245).

U navedenim tumačenjima spominju se položaj i polaznik na Božić. Međutim položajilo se i na blagdane Svete Barbare i Svete Lucije te na Badnjak. (Gavazzi navodi da se na Svetu Barbaru položajilo u okolici Slavenskoga Broda.)

Leksikolozi Petar Skok, Alemko Gluhak, Bratoljub Klaić, Jure Šonje, Vladimir Anić ne spominju ni *polaznika* niti *položaja*, *položajnika*, *poležajnika*, *položara*, *polaženika*, *poležaja*.

Položaja ili polaznika Mirko Kus-Nikolajev i Dunja Rihtman-Auguštin nazivaju srećonosnim gostom.

¹¹ Opisu običaja i obreda koje navodi Ljubo Mićević pridodani su autorovi zapisi nastali u Trebinju 2009. i u Lakševinama kod Mostara 2014.

¹² Trebinje 2009. godine, Lakševine 2014. godine.

2.1. POLEŽAJ NA BLAGDAN SVETE BARBARE

U Slavoniji je *poležaj* bio onaj koji je prvi ušao u kuću na blagdan Svete Barbare (4. prosinca). Kad bi poležaj ušao u kuhinju domaćica bi mu donijela žita u rešetku koje bi poležaj davao *živadi*. U nekim mjestima domaćice su poležaja posipale žitom. Domaćice nisu voljele da u kuću prvo dolazi muško čeljade, jer se vjerovalo da će u idućoj godini biti više pijetlova nego kokošiju. Kad je žena poležaj njoj se davala preslica da malo prede vjerujući da će lana biti dosta. Potom bi poležaj hranio kokoši da bolje nesu. Na koncu bi poležaj bio darovan jelom i pićem (Oriovčanin 1846). Međutim, Dunja Rihtman-Auguštin piše, ne navodeći izvor, da u Retkovicima na Svetu Barbaru položaj nipošto nije smjela biti žena (Rihtman-Auguštin 1995: 124).

U Gundincima¹³ u Slavoniji obično su položajila muška djeca. Kad bi djeca došla u kuću, sjela bi za vrata, a domaćica bi odmah počela sipati pripremljeno zrnje kukuruza djetetu položajniku po glavi. Čim bi dijete sjelo, počelo bi govoriti: *Kucilo se, macilo se, telilo se, prasilo se, rodilo se, leglo se, ždribilo se*. Kada domaćica završi posipanje kukuruzom, položajnik kupi rasuti kukuruz oko sebe i viče: *Pi-pi-pi-pi* kao da kvočka vabi piliće. Domaćica bi zatim dijete darivala *kalotinama* (suhim šljivama, jabukama, kruškama), orasima, jajima, ponekad i novcem. Položajnik bi to stavljao u torbu i kasnije su se djeca međusobno hvalila tko je više poklona dobio.¹⁴

Na Barbarinje u Gračanima kraj Zagreba, u ranu zoru dječaci su pojedinačno išli od kuće do kuće, čestitati Barbaru. Kad bi došli domaćinu u kuću izgovarali su: *Dej Vam Bog puričov, teličov, guščičov, račićov, pune lajte vina, pune vože žita, a najviše Božjega mira. Da bi Vaše čučice tak trde sedele kak si bum ja sad sel*. Potom bi čestitar čvrsto sjeo na pod. Po završetku ophoda čestitar bi bio nagrađen jabukama, a bogatiji domaćini darivali su čestitara bombonima i sitnim novcem. Čestitari su obilazili sva kućanstva, osobito pazeći da se čestita kumovima i bližjoj rodbini. Obvezno se čestitalo svim Barbarama ili Baricama, koje se toga dana nazivaju *godomnjače* – slavjenice. Taj običaj počeo je nestajati osamdesetih godina 20. stoljeća. Običaj su 2008. godine obnovili mladići iz etno udruge "Falaček Prigorja". Ti mladići u dobi su od 20 do 30 godina, a nekad su to bili maloljetnici. Nekadašnji čestitari hodali su pojedinačno, a današnji hodaju u skupinama od pet do sedam. Razlike se ogledaju i tome što su današnji čestitari odjeveni u narodne nošnje; nekoć su čestitari za dar primali voće i zadržavali ga za sebe, a današnjim čestitarima domaćini darivaju novac koji čestitari po završetku ophoda predaju svećeniku. Današnji čestitari ophode završavaju odlaskom na zornicu, a nekadašnji čestitari nisu uvijek odlazili na zornicu. Međutim, nakon zornice nisu se obavljali ophodi. Stoga su nekadašnji čestitari kao i današnji polazili u ophode u ranu zoru, oko 3.30 kako bi mogli što više udijeliti blagoslova (Novosel 2012: 91-92).

¹³ Gundinci, jedno od najistočnijih mjesta Brodsko-posavske županije, 2010. godine.

¹⁴ Marija Horvatović (djev. Užarević), rođena je 21.01 1931. godine kazala je 2010. godine. Cijeli svoj život provela je u Gundincima.

2.2. POLOŽAJ NA BLAGDAN SVETE LUCIJE

U bačkih Hrvata položaj je dolazio na blagdan Svete Lucije, a poželjno je bilo da taj položaj bude muškarac. Pri ulasku u kuću položaj bi pozdravio i čestitao: *Faljen Isus, čestita bila sveta Luca*, a ukućani bi uzvratili: *Ti živ i zdrav bio!* Položaj bi sjeo na pod pored zatvorenih vrata i domaći želio dobre kvočke i mnogo pilića (Rihtman-Auguštin 1995: 124-125). Od blagdana Svete Lucije do Božića dvanaest je dana. Ti se dani nazivaju *Lucini dani*, *brojanice* i *vidioci*, a uz njih se veže više divinacija (v. Dragić 2010).

2.3. BADNJI POLOŽAJ

U gospodarskom smislu Badnji dan označavao je završetak gospodarske godine te su u mnogim obredima i običajima, vezanim uz badnjake, izražene želje za plodnom nastupajućom godinom.

Na Badnji dan samo muška djeca idu u položaje. Svaka obitelj želi da joj na Badnji dan (Adama i Evu) prvo u kuću dođe muško. Stoga otac kćerkama zapovijedi da u jutro ne idu u kuće, a ako susjedi ili rodbina što od njih zatrebaju neka pošalju nekoga od muških.

U rano jutro u otočke¹⁵ obitelji dolazio je zet položajiti. Kroz prozor je pitao: *Oćete li primit položaja?* Žene bi mu odgovorile da hoće i pustile bi ga unutra. Položaj bi na ognjištu promiješao vatru govoreći: *Kobile vam se ždribile, krave vam se telile, ovce se janjile, kokoši nesle jajca i legle se*. Potom bi ga jedna žena posula kukuruzom iz zdjele, a položaj bi sjeo uz vatru da bi kokoši nesle mnogo jaja i imale mnogo pilića (Rihtman-Auguštin 1995: 123-124).

Kod Hrvata u Bačkoj položaj bi uzeo svijeću zataknutu u žito, otišao do ognjišta, zapalio svijeću i polako ušao u sobu pozdravljajući i čestitajući: *Faljen Isus, čestitam vam Badnju večer!* Domaćin bi odgovorio: *Uvik Isus bio faljen, ti živ i zdrav bio!* Potom bi domaćin na položaja bacio žito, uzeo od njega svijeću i stavio je u zeleno žito zasijanu na Svetu Luciju (Rihtman-Auguštin, 1995: 125).

U slavonskom selu Merolinu, većinom djeca od rodbine ili susjeda, u zoru idu i pod prozorom viču *Hoćeš pustit položaj?* Tada se *položaj* pušta u kuću. Kad položaj uđe u kuću govori: *Faljen Isus! / Čestitam vam Badnjak, / Adama i Evu, / živi i zdravi bili! / Što od Boga želili, / to vam Bog dao. / Telilo vam se, / ždrijebilo vam se, / kokoši vam jaja nosile!* Tada se *položaj* spusti na pod, a domaćica ga posipa zrnjem kukuruza pri tom govoreći *Koliko zrnaca, toliko jajaca*. Zatim se položaj ustane, ponudi ga se medenom rakijom i daruje jabukama, orasima, suhim voćem i novcem.¹⁶

Vrlo rano se išlo položajiti i u Vetovu kod Kutjeva, jer se gledalo tko će prvi doći u kuću i čestitati. Samo je prvi položaj bio pravi. Gazdarica bi odlagala vatru, ali je pazila da na ognjištu bude samo žar. Svi ukućani su morali biti na nogama kada položaj stigne u kuću. Ulazeći u kuću, položaj čestita, uzme žarač i čeprkajući po

¹⁵ Otok – nekadašnje bogato selo kod Vinkovaca, danas grad.

¹⁶ Merolino 2006. godine.

žaru govori: *Telilo se, prasilo se, ždrijebilo se, janjilo se, leglo se, kotilo se, plodilo se, macilo se, štenilo se, rodilo se, krstilo se. Kol'ko iskrica tol'ko pilića, kol'ko žara tol'ko para i sve sretno vam bilo.* Dok bi to govorio, gazdarica bi ga posipala zrnjem kukuruza i drugoga žita. Položaj bi dobio oko vrata kobasicu s kojom bi išao i u druge kuće. Ako je i tamo bio prvi, opet bi dobio kobasicu.¹⁷ U Babinoj Gredi ujutro dolaze muška djeca uzrasta do osmog razreda. Pokucaju na vrata s pozdravom *Hvaljen Isus i Marija!* i pitaju: *Primate li Badnjak?* Domaćin odgovara da prima, a djeca ulaze sa štapom - badnjakom u ruci, otvaraju vrata od *šporeta* i pozdravljaju sa: *Dobro jutro domaćine, čestitamo vam Badnje jutro! Potom sa štapom prpaju po vatri i govore: Kucilo se, / macilo se, / prasilo se, / telilo se, / janjilo se, / jarilo se, / ždrijebilo se, / u polju rasla pšenica, / u kući se smijala vesela dječica. / Svi živi i zdravi bili! / Živjeli domaćin i domaćica!* Potom domaćini darivaju djecu.¹⁸

U Iloku se pazilo da prvi u kuću uđe muškarac, kojega se nazivalo *poležaj*. Poležaj je čestitao Badnjak i Adama i Evu, čučnuo bi ispod stola ili iza vrata i iznosio dobre želje za kuću i domaćinstvo: *Da bude pilića, ćurića, pačića, guščića, prasića, teladi, ždrebad, golubova i sve što ima živog, da ima mladih...* Uz to je prosipao žitarice koje je domaćica pripremila u *mjerici*. Poležaja bi ponudili medenom rakijom, voćem, a ponekad i novcem.¹⁹

Prije pijetlova, u Vođincima, obično dolazi dječak iz uže rodbine i viče: *Trebate položaja?* Baka odgovara: *Trebamo, trebamo, poranio si pa si prvi.* Dječak trči unutra i čučne ili klekne iza vrata vičući: *Kotilo se, jarilo se, štenilo se, macilo se, telilo se, ždrijebilo se, janjilo se, rodilo se, prasilo se, leglo se!* Baka ga pospe po glavi žitom, a da se njegove želje ostvare treba ga i darovati i to dugom kobasicom oko vrata, jabukom, pomorandžom, a mora biti i koji novčić.²⁰

U đakovačkom kraju u kuću rano dolazi muškarac čestitati Badnjak. Djeca također dolaze u čestitare i stanu u položaj, *tj. u krug*. Muško dijete govori *Hvaljen Isus i Marija, čestito vam Isusovo porođenje!* Zatim zažele domaćinu i njegovoj obitelji puno dobrog, sreće, zdravlja, uspjeha i nabrajaju sljedeće riječi: *Telilo se, ždrijebilo se, prasilo se, macilo se, kucilo se!* itd.²¹

Nekoć u Gundincima u Slavoniji nije bilo kuće u koju netko nije došao položajiti.²²

U kiseljačkom kraju vjeruje se ako na Badnje jutro prvo u kuću uđe ženska osoba donijet će veliku sreću te ako domaćin ima nešto od stoke, bit će žensko sve. Tko dođe ujutro, dobije mali kolač ili neku slasticu; nekoć su se davali medenjaci, kao neki *muštuluk*.²³

¹⁷ Vetovo 2013. godine. Barbara Mitrović (Barica) rođ. 1935.

¹⁸ Babina Greda 2012. godine. Kata Roso (djev. Pavlović), rođena 1968. godine.

¹⁹ Ilok 2009. godine. Jelica Matković, djev. Boban, rođena 1944. u Iloku, živi u ulici Matije Gupca u Iloku.

²⁰ Vođinci 2013. godine. Barica Milanović, djev. Medved; rođena 1939. godine.

²¹ Budrovci 2008. godine. Kata Milošević, djev. Skeledžić iz Budrovaca, rođ. 1922. godine. Nadimak joj je bio Abadžina budući da su svi u selu imali nadimke, a ona je svoj dobila po svekru koji je bio *abadžija*, tj. pravio je *reblje*, muške ogrtačke od smeđeg domaćeg platna.

²² Gudinci 2010. godine spomenuta Marija Horvatović.

²³ Dragica (Džonderaš) Franković, iz Kaknja, rođena 08. 03. 1950. živi na Gromiljaku.

U Usori je važno tko će prvi na Badnje jutro doći u kuću. Ako prvo dođe muško, vjerovalo se da će se u kući roditi muško; ako dođe žensko, rodit će se žensko.²⁴

3. KVOČKE

U Bosanskoj Posavini Badnji dan djeca započinju *kvocanjem*. Toga dana djeca koja se nazivaju *kvočke* u ranu zoru pohrle u obilazak sela, kukurijekajući kao pijetlovi pred svakom kućom. Domaćinima je to znak da dolaze *kvočke*.

U Matićima kod Orašja, na Badnjak, djeca se ustaju u svitanje, s prvim pijetlovima. Nekoć su dječica oblačila ono što su imala, obično je to bio *oplečak - reklja*, stare rubine i većinom bi bosu istrčali iz svojih starih, trošnih kućica žureći da budu prva *kvočka* jer je prva kvočka dobivala najbolje darove. Kada bi došli pred nečiju kuću, pozdravili bi: *Faljen Isus i Marija, čestitam vam Badnji dan i sutrašnje Isusovo porođenje!* na što bi dobili odgovor: *Fala, živi i zdravi bili!* Potom bi ušli u kuću, negdje bi ih dočekala molitva, a negdje bi pred njih rasuli zrna kukuruza i pšenice koje bi djeca onda prebiralala po podu i svi zajedno u isti glas pjevali pjesmicu koju su naučili od svojih starijih: *Kukuriku, kokoda, / 'ko šta ima neka da / 'ko šta nema neka sprema. / Kukurikuuu! Ili: Kukuriku, baba na šljiviku, / a djed na tovanu, uvatio vranu.*²⁵

U nekim domovima djeca kad uđu i pozdrave ukućane kleknu na pod i udarajući hrptom kažiprsta po podu izgovaraju navedenu pjesmicu. Ta pjesmica ima i nastavak koji se razlikuje od sela do sela. Negdje se iza gornje pjesmice pjevalo i: *Ja sam došo na dva točka / da vam budem prva kvočka ili djed u šljiviku, baba na tarabi, oće djeda da zgrabi* i tome slično. Na nekim mjestima djeci se prilikom kvocanja, na pod bacao kukuruz, pa bi ga djeca razgrtala. Nakon toga djeca su darivana pečenim dublegdinjama²⁶, orasima, grudicama šećera, suhim šljivama, suhim kriškama, a rjeđe novcem. Iznimno je bilo važno biti *prva kvočka* jer bi njoj pripadao bolji dar.²⁷

U Tolisi nakon što domaćin pusti djecu u kuću, djeca pozdravljaju: *Faljen Isus, čestitam vam Badnji dan!* Na to domaćini odgovaraju: *Fala, živi i zdravi bili!* Nakon uzajamnog čestitanja djeca čučnu, domaćini pred njih bacaju zrna kukuruza i pšenice koja djeca prebiru po podu i počinju *kvocati*, uglas pjevajući pjesmicu koju su svi, pa i oni najmlađi naučili od starijih: *Ko ko kokoda, / ko šta ima neka da, / ko šta nema, neka sprema. / Kukurikuuu!* To je dječji znak domaćinima da ih trebaju darivati. Najbolji dar sprema se za dijete koje prvo uđe u kuću, a zove se *prva kvočka*. Biti nekome prva kvočka za dijete je posebna radost, pa navedena pjesmica ima i nastavak: *Ja sam došo na dva točka / da ti budem prva kvočka. / Kukurikuuu!* Nakon toga domaćica *prvoj kvočki* daruje jaje, želeći pri tome da sljedeća godina bude plodna i da perad dobro napreduje. Dok bi domaćice spremale darove, djeca bi nastavila pjevati: *Gazdarice stara, / daj mi malo para, / gazdarice nova, / daj*

²⁴ Ružica Ivić rođ. Nikolić (1948.), nastavnica u O. Š. Ivana Fra Franje Jukića u Usori.

²⁵ Matići 2013. Marija Mikić (Pejić), rođena 1968. u Matićima.

²⁶ Dublegdinja – vrst bundeve.

²⁷ Matići 2013. Vida (djev. Baotić) Pejičić, rođena 1958. god.

mi malo ora'! / *Kukurikuuu!* Taj običaj na području župe Tolise u svom izvornom obliku održao se do naših dana.²⁸

Ophod *kvočke* ima panspermijski, a obred kvocanja simpatički karakter.

4. GOBINJANJE (KIĆENJE)

Gobinjanje²⁹ je naziv za božićno kićenje u stonskom kraju, a u okolici Neuma gobin je naziv za grane bršljana kojim su se prije sunca kitili: domovi, groblja, štale, torovi, njive (Kajmaković 1961: 223). U Popovom polju i katolici i pravoslavci kićenje na Badnji dan nazivaju *gobinjanje* (Mićević 1952: 145).

Polovicom 19. stoljeća djevojke u Srijemu i Slavoniji, na Badnji dan bi pripravile cvijeća: bosiljka, ružmarina, rutvice, bršljana, smilja i kovilja, mlada žita i kukuruza, koje su oko Svete Lucije u lonce posijale da im za Božić za kićenje naraste, i time su se kitile idući na Polnočku (Stojanović 1858: 42).

Koncem 19. stoljeća u zagrebačkom kraju zidovi su bili iskićeni borovinom i jelovinom. Tramovi su bili nakićeni zelenim grančicama, a na tankim nitima njihale su se po zraku *jabuke-božićnice*. Glavni znak Badnjaka u starim hrvatskim kućama bio je *jež* – jabuka obložena lješnjacima koja je visjela nad stolom. Domovi su kićeni *zvijezdom* – *repačom* i *Svetim Duhom*. Idući za Polnočku, djevojke i žene u rukama su nosile ružmarin. Miris tamjana i ružmarina ispunjavao je svu crkvu (Đalski 1964: 96-103).

Gavazzi navodi da se u imotskom kraju kitilo bršljanom izričito kao zaštita od vještica. Po nekim poljičkim selima po zalasku sunca svećenik je u crkvi blagoslivljalo: *kiće* (blagoslovljeno zelenilo) – *rukovet javora*³⁰, *rute*³¹, *brščana*, *rujevine*³² a *maslinovine zanajviše*; te sol i vrč vode. Domovi, meso, slanina i kolači kićeni su i kaduljom (Ivanišević 1987: 436).

Djeca su, i u Hlebinama, kitila domove. U Prigorju su žene ili djevojke pravile ili kupile papirnati vjenčić, te ga tankim koncem vješale iznad stola. Ptica koja je visjela s njega lepršala je kao da je živa, a simbolizirala je Svetoga Duha. U okolici Zagreba božićnim su ukrasom bile grane imele ili bršljana, a obično su bile obješene o gredu iznad stola. Posebno je živopisno kićenje doma bilo u Oroslavlju kod Donje Stubice, gdje bi se o stropne grede pričvrstila okosnica od štapova i obložila bi se

²⁸ Tolisa 2013. godine. Kata Dominković, rođena 1937. godine.

²⁹ Gobino je kod starih leksikologa sinonim za *triticum spelta*, pa je prema tome gobinja pletenica ili trak od lišća ili cvijeća što se stavlja kao nakit na zidove, vrata, pričvršćen na krajevima, a u srijedi visi; sinonim girlanda. Gobinji su u srednjoj Dalmaciji naziv za velike božićne kolače koji se stavljaju na trpezu okićenu lovorikama (Skok 1971). U ruskom jeziku gobina je naziv za obilje, bogatstvo, žetvu. U staro-bugarskom gobino znači obilje, izobilje, pretek. U staro-crkveno-slavenskom gobino je naziv za poljske plodove, prinose. U hrvatskom i srpskom jeziku gobino je sinonim i za pljevu (Kajmaković, 1961). Petar Skok smatra da je taj riječ posuđenica od gotske riječi *gabei*, a ta riječ baštini svoj naziv od latinske riječi *habeo* 2. (imati, posjedovati) (Skok 1971).

³⁰ Javor je stablo koje izraste do 35 metara, a debljina mu može biti i preko jednog metra. Listovi su mu 8-16 cm. List javora simbol je Kanade i nalazi se na zastavi te države.

³¹ Ruta je zimzeleni polugrm sa sivo-zelenim listovima. Nekoć se ta biljka koristila kao lijek.

³² Rujevina je grm visok 5-7 metara. Uzgaja se u vrtovima i parkovima kao ukrasna biljka.

zelenim okićenim jelovim granama. U Mateju bi se o stropnu gredu pričvrstio dio jelova stabla, i to u položaju kako drvo raste, s kojeg su se račvale četiri ili više grana, urešenih jabukama i orasima. U Bednji pored Zagreba, na Badnju večer, ljudi su kuće kitili: borovim grančicama, jabukama, bršljanom. Bački su Hrvati kuće kitili figuricama od tijesta, te granama vočke koju bi otrgnuli na dan Svete Lucije i stavili u vodu da procvjeta do Badnjaka (Rihtman-Augustin 1995: 66-68).

U unešićkom kraju nekoliko dana prije Božića, najviše djeca ali i stariji, imali su običaj *bršljenom* i drugim zelenilom okititi sve kuće, štale, staje i *pojete*³³. Obavljala su se čišćenja oko kuća i natjecalo se čija će kuća i dvorište biti najljepši.³⁴ Isto je i u Danilu (usp. Furčić 1988: 203).

U poljičkom kraju djeca svu kuću iznutra kite i donose slamu za prostrti.³⁵ Neki su se domovi u Šestanovcu kitili cvijećem i plodovima, posebno zelenilom, a najčešće su to činila djeca.³⁶ Mladi bi u Glavini Donjoj kod Imotskoga nabrali grančice bršljana te njime okitili sva vrata i zidove kuća.³⁷ Djeca bi u Nevestu kod Unešića išla u bršljan za "okitit" kuću.³⁸ Na Badnji dan u Mimicama kod Omiša djeca su brala bršljan za okititi kuće i božićni kolač.³⁹ U Svinišću djeca su se utrkiвала tko će prije dolaska djece iz susjedstva ubrati bršljan s više bobica. Pred noć bi se kitile kuće i staje bršljanom, maslinom i javorom. Bršljanom se kiti i božićni kolač.⁴⁰ Poljskim cvijećem i zelenilom kitile su se sve kuće u Trbounju kod Drniša.⁴¹ Bršljanom su kuće kićene i u Dugopolju kod Splita.⁴² U Zagvozdu kod Imotskoga, na Badnji dan bi se skinula sva komaštra⁴³ i stavila na žrvanj, a iznad svih otvora u kući *zadio bi se bršćan*.⁴⁴

U stolačkom kraju dan prije Badnje večeri, djevojke uberu bršljan za gobinjanje. Kad svane Badnje jutro, djevojke kite cijelu kuću, groblja, njive, štale, pojate, torove, čardake, ulišta, krave, ovce, konje, stogove, ulišta, a momci idu u brda po badnjake. Bršljanom s rodnim bobicama posebno je kićena zaoblica i časnica.⁴⁵ Na Badnji dan bi bršljan pošćropili i izmolili Vjerovanje i u skupinama bi se išlo gobinjati uz pjesmu: *Oj brštane goro sveta, veselo, veselo / Kitiš dvore cijelog svijeta, veselo, veselo*. Onda bi se išlo po kućama i čestitalo, bršljanom bi zakitili kućnog domaćina za vrat, a on bi častio rakijom i suhim smokvama.⁴⁶

³³ Pojeta (pojata) = gospodarski objekt u kojem se nalazi sijeno i slama; štala.

³⁴ Plannjani kod Unešića 2009. Josip Jurić (Markuzin), rođen 1933. u Planjanima.

³⁵ Poljica 11. rujna 2007. god. Ivan Gojsalić, sin Matije, rođ. 1954.

³⁶ Grabovac kod Šestanovca 2008. godine. Mate Dujmović, rođ. 1954. u Grabovcu i Milica Dujmović rođ. 1924. Grabovac. Kazivači i danas žive u rodnom mjestu.

³⁷ Glavina Donja kod Imotskoga 2008. godine. Dara Divić, djev. Vujčić, rođ. 1934. god.

³⁸ Nevest kod Unešića 2009. godine. Luca Dželalija, rođena 1937., djev. Škrapić.

³⁹ Mimice kod Omiša lipnja 2007. god. Ivo Mimica Marin (rođ. 1928. god. u Mimicama).

⁴⁰ Svinišće 2011. god. Marija Sovulj (rođ. 1932.), Ivka Popović (rođ. 1935.), i Marko Tafra, rođ. 1924. godine.

⁴¹ Trbounje kod Drniša 2006. godine. Marija Matić (djev. Čupić, rođ. 1931. g. u Trbounju), Nikola - Mirko Matić (rođ. 1928. g. u Trbounju), Marija Ramljak (djev. Novaković, rođ. 1935. u Siveriću), Cvita Matić (djev. Matić, rođ. 1906. g. u Trbounju), Ana Vukušić (djev. Matić, rođ. 1925. u Trbounju).

⁴² Dugopolje kod Splita 2007. godine. Anka Radan rođ. 1939. god. u Dugopolju.

⁴³ Komaštra – lanac iznad ognjišta o koji su se vješali lonci.

⁴⁴ Zagvozd kod Imotskoga 14. svibnja 2007. god.

⁴⁵ Stolac, 20. prosinca 2006.

⁴⁶ Vjetrenik, 2008. Anica Vujnović rođ. 1930. god. na Vjetreniku; Stanislav Vukorep 2014.

Kad padne mrak i zazvone crkvena zvona kuće bi se bršljanom kitile u Gornjim Radišićima kod Ljubuškoga.⁴⁷

U vrijeme turske okupacije u Bosni i Hercegovini (1463-1878) okićene kuće bile su znak raspoznavanja tko slavi Božić i kome se može čestitati. Zelenim grančicama kitile su se i svete slike i kipovi.

Običaj kićenja zelenilom prisutan je i kod pravoslavaca. Djeca bršljanom ili lovorikom kite kuće, torove, staje, pojate, groblja i njive (Mićević 1952: 143).

Podrijetlo je takvih običaja u novogodišnjim okićenim granama, strenama⁴⁸ koje su drevni Rimljani davali najbližima za dar.

Zelenilo ima apotropejsku, panspermijsku i estetsku funkciju.

5. DRVO BADNJAK

Od davnina su badnjak palili drevni Rimljani, Španjolci, Portugalci te Francuzi, Nijemci, Englezi, Letonci, južnoslavenski narodi i dr.

U tradiciji Hrvata dvije su vrste badnjaka. Jedna vrsta je grana hrasta (najčešće cera) ili ljeskova grana. Druga je vrsta - truplo hrasta koje se kod kuće presječe na tri dijela, a na najdebljem dijelu ureže se križ. (v. Dragić 2008)

Kad zazvoni *Zdravo Marija* u Poljicima bi starješina kuće skinuo kapu, izlazio vani, uzimao badnjak i pred sobom ga nosio u kuću pozdravljajući i čestitajući: *Valjen Isus i Marija! Na dobro vam došla badnja večer i porođenje Gospodinovo!* Potom bi nabrajao i druge blagdane: *Stipan dan, Ivan dan, Mlado lito, Vodokršće i sve lito i godišće*, a ukućani bi mu odgovarali *I van!* Kad bi unio sva tri badnjaka stavio bi ih na komin, pa bi najprije badnjake poškopio *kršćenom vodom*, a potom i ukućane, kuće, pčele, postelje, konobe, pojate. Nakon škropljenja starješina na stolu namješta jedan iznad drugoga tri kolača koji se zovu *nastojni*. Potom bi kućni starješina s varićakom u kojem je pšenica najprije išao badnjacima i gobinu (pšenici) te bi ih posipao pšenicom govoreći *Obilato, gobinato!* Posipanje pšenice nastavio bi po kući govoreći: *Rodila, plodila po drvetu i kamenu!* (Ivanišević 1987: 436-437).

Ljeskovu granu dugu oko dva metra sa što više resa u prvoj polovici 20. stoljeća donosili su muškarci (Debeljaci kod Banja Luke, Gavazzi 1991: 139); u zoru su tri grančice (badnjake) donosili mladići (Pećnik kod Modriče⁴⁹); grane badnjake kroz selo je nosilo petnaest do dvadeset mladića (Srnavo kod Odžaka⁵⁰); majka i djeca nosili su granu (badnjak) susjedima (Donja Tramošnica⁵¹); djeca su u šumi

⁴⁷ Gornji Radišići kod Ljubuškoga lipnja 2007. godine. Kata Tomić (rođ. 1922. god.). Kazivačica ističe da je taj običaj živio kad je ona bila djevojčica, danas se može naći u pojedinim obiteljima, ali sve više izumire.

⁴⁸ Lat. *strena*, -ae, f. – znači znamenje, dar o Novoj godini.

⁴⁹ Pećnik kod Modriče 2008. god. Anka Mišković, rođ. 1919. god.

⁵⁰ Srnavo kod Odžaka 2008. god. Luka Martinović, rođ. 1925. god.

⁵¹ Donja Tramošnica 2013. godine Ruža Nadarević, djev. Šokčević, rođ. 1952. godine u Donjoj Tramošnici. Živi u Privlaci s *didom* Matom.

sjekla hrastovu granu i donosili je kući (Novi Travnik⁵²). Kad bi došli pred kuću ukućane bi pozdravljali: *Faljen vam bio Isus i Marija!* Odgovor ukućana bio je: *Uvik vam bio faljen i Marija!* Potom bi onaj koji je donio badnjak čestitao: *Čestita vam Badnjica!* Ukućani bi uzvratili: *Čestita ti bila i duša, svitla obraza ko i do sada!* Onaj koji je donio badnjak rekao bi: *Badnjak na kuću, kolač na ruku!* (Debeljaci); *Ej domaćine Badnjak u kuću, Isus u kuću!* (Pećnik); *Badnjak na kuću, Bog i Božić u kuću!* (Srna). U Debeljacima bi domaćica onoga koji je donio badnjak darovala *kovrtnjem*⁵³, te bi ga posula žitom. U Pećniku bi također domaćica izmiješanim žitom posula onoga koji je donio badnjake. Pri tome bi domaćica govorila: *Eto, sine, živ i zdrav bio i do godine badnjak na kuću metnuo!* (Debeljaci); *Rodilo ti po drvetu, po kamenu, rodilo ti po drvetu, po kamenu!* (Pećnik). Na koncu bi onaj koji je donio badnjak nosio badnjak na kuću.

Tri badnjaka unosila su: djeca, a ako u kući nije bilo djece badnjake je unosio najstariji član obitelji (Mokro kod Širokoga Brijega); domaćin, momci i muška djeca (Donji Mamići); domaćin (Gornji Gradac kod Širokoga Brijega, Selišta kod Mostara); najmlađi sin (Osoje kod Posušja); najstariji član u kući (Studenci kod Ljubuškoga); ljudi koji su nosili badnjake nazivani su: prvi badnjak, drugi badnjak, treći badnjak (Barbarići kod Čitluka); badnjake okićene bršljanom unose žena i djeca u stolačkom kraju. Oni koji su unosili badnjake pozdravljali bi katoličkim pozdravom *Valjen Isus i Marija, dobro van došla Badnja večer i sutrašnji Božić*, a ukućanke bi odgovorile: *I s tobom Bog da zajedno!* (Mokro, Osoje); *Čestita ti Badnja večer, sutra Božić i svi dani po Božiću!* (Stolac). Pri tome je, najčešće domaćica, onoga koji unosi badnjake škropila blagoslovljenom vodom i posipala žitom govoreći: *Koliko zrna ove šenice, toliko svima vama svakoga Božjeg blagoslova!* Potom bi se badnjaci naložili na ognjištu, a domaćin ih je znakom križa posipao vinom i udario *vatraljom* ili ožegom vjerujući da će godina biti plodnija ako je više iskrica.

U Hercegovini se vjerovalo ako je na badnjacima više mahovine da će i ovce biti *runovatije* (Suton 1968: 127).

Vatri badnjaka pripisuje se (re)generativna funkcija Sunca. Kad bi badnjak u ličkim domovima počeo gorjeti govorilo se: *Vatra nam je korisna i čuva nas od zla, pa ćemo je darovati.*⁵⁴ U hrvatskoj je baštini običaj da se cijelu badnju noć održava vatra badnjaka, a u novije vrijeme vatra u štednjacima vjerujući da će tako kroz cijelu godinu u kući biti toplina, svjetlost i život. Paljenjem badnjaka, u Strošincima, selu u Vukovarsko-srijemskoj županiji, iskazuje se želja da sve dobro u kuću uđe, da žetva bude plodna i da žene rađaju, ovce se janje, da bude bijeloga kruha i vina za sve. Vjerovalo se da će godina onoliko biti plodna koliko je dobra vatra od badnjaka. Stoga je u nekim mjestima domaćin ožegom raspirivao i

⁵² Pećine kod Novoga Travnika 2008. godine. Ivka Sekić, djev. Sekić, rođ. je 1936. godine u selu Pećine, blizu Novog Travnika, u Bosni. Sada živi u selu Rankovići u Novom Travniku. Običaj je upamtila od svoje mame, koja se djevojački prezivala Butum. Na ruci ima tetoviran križ.

⁵³ Pred Božić se u svakoj kući pravili su se *kovrtnji* (muški i ženski), od kruha u *kvas*. To je bio dječji kruh koji su djeca stavljala oko ruke i tako jela.

⁵⁴ Gospić, Kosinje i Perušić 2004. godine.

udarao badnjake da vatra bude što bolja. Polijevanjem badnjaka vinom iskazivala se želja za što plodnijom godinom.⁵⁵

U bačkih Hrvata već upaljeni badnjak unosio je domaćin, a ako kuća nije imala domaćina upaljeni badnjak unosila je domaćica. Katkad je badnjak unosio položaj. Pri unošenju, badnjakom se udaralo o prag ili kućna vrata, ili i o prag i o kućna vrata, te se izgovarala čestitka (Rihtman-Augustin 1995: 50).

U nekim mjestima, primjerice, Cisti Velikoj kod Imotskoga sačuvao se izvorni obred unošenja i paljenja badnjaka u *kužini* na ognjištu. Najdeblji badnjak unosi gazda kuće, drugi badnjak unose sinovi, a najtanji badnjak unose unuci. Pri tome domaćica žitom posipa one koji unose badnjake. Badnjake na kominu gazda znakom križa blagoslivlja vinom. Potom iz bukare svi sudionici, pa i djeca, piju vino. Bukara vina kruži tri puta. U tome mjestu običaj je i paljenje slamnatih kugla kojima se oslikaju određeni ukrasi ili natpisi, na primjer: SBH – *Sretan Božić Hrvati*.⁵⁶

Mnogobrojne su sličnosti obreda i običaja vezane uz drvo badnjak u katoličkoj i pravoslavnoj, primjerice, srpskoj i crnogorskoj tradicijskoj kulturi. Srbi za badnjake koriste drvo cera, a ako nema toga drveta onda se koristi drvo hrasta, graba ili kojeg drugog tvrdoga drveta. Cerovo drvo simbolizira drvo kojim se novorođeni Isus grijao u pećini, kao i drvo na kojemu je Isus razapet bio. Badnjak od cera zove se *veseljak*. Domaćin kuće, najčešće djed, sa svojim unucima u ranu zoru ide usjeći badnjak. Kad se dođe do drva koje će se usjeći za badnjak okrene se prema istoku drveta, tri puta *prekrsti* i pri tome drvo posipa pšenicom. Drvo se siječe s njegove istočne strane, a sjekirom se zasijeca tri puta. Pri tome se odsiječe debela trijeska koju će unuk ponijeti baki da taj komad drveta (*iverka, iver*) blagoslovi. Vjerovalo se da će kajmak biti onoliko debeo koliko je debeo iver. Tim iverom se ukrašavala *česnica*. Kad domaćin donese badnjak pred kuću domaćica ga posipa pšenicom, a u nekim mjestima pri tome i domaćin domaćicu posipa pšenicom. U novije vrijeme domaćin na štednjak po debljini s desna na lijevo poslaže badnjake koji su prethodno bili poslagani u dnevnom boravku. Domaćica ljubi badnjake i svaki put se prekrsti. Nakon toga domaćin stavlja badnjake u štednjak. Netko od ukućana otvara štednjak te raspiruje vatru, te uz iskricе od badnjaka izražava želje u nadolazećoj godini. (Na primjer: da bude janjaca, jaradi, novaca, koliko iskri.)⁵⁷ U Popovom Polju i muslimani su unosili i ložili badnjake (v. Mićević 1952).

6. BOŽIĆNA SLAMA

Prostiranje slame ili rjeđe sijena po kući poznaju: Slovenci, Srbi, Crnogorci, Bugari, Rumunji, Mađari, Albanci, Nijemci, Francuzi, Česi, Švedi, Englezi i drugi.

Koncem 19. st. u zagrebačkom kraju razastirala se čista, žuta slama, a na stolu je stajao veliki križ načinjen od dugih vlati ražene slame (Đalski 1964: 96).

⁵⁵ Strošinci 2013. godine. Anica Milišić (djev. Janjić), rođena 1928. u Fojnici i Janja Vicić (neudata), rođena 1939. u Strošincima.

⁵⁶ Cista Velika, 2013. godine.

⁵⁷ Trebinje (2009.), Lakševine kod Mostara (2014.).

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi, nakon unošenja badnjaka, oko šest sati uvečer kad su svi ukućani u kući, po kući i ispod stola na kojem će se blagovati, prostirala se slama i čestitao Badnjak i Božić, te su se zdravičarskim tonom izricale želje za zdravom, rodnom i blagoslovljenom godinom. Slamu, primjerice u Varošu kod Slavonskoga Broda, u kuću s upaljenom svijećom unosi domaćica, rjeđe domaćin, pozdravljajući tradicionalnim katoličkim pozdravom i čestitanjem govori: *Faljen Isus! Čestit vam Badnjak i Adam i Eva i Bog i Božić i sveto slavno porođenje Gospodina našega Isukrsta!* U Loboru u Hrvatskom Zagorju pri unošenju slame govori se: *Faljen budi Jezus Kristuš! Na tem mladom letu daj vam Bog sega obilja, daj vam Bog puričov, piličov, teličov, ćoričov, sega obilja, mira i blagoslova Božjega i dušnega zveličejna najviše!* U nekim krajevima u Podravini, Slavoniji i Vojvodini na isti način s istim ciljem unosilo se sijeno. Slama (ili sijeno) prostire se i po stolu na kojem će se blagovati. U prostiranju božićne slame ogleda se i kult pokojnika (v. Dragić 2010) jer se vjerovalo da će na toj slami i pokojnici večerati, ali i prespavati s ukućanima. Dokaz tomu je što bi se slama prostirala i po klupama na kojima nitko neće večerati jer su te klupe rezervirane za pokojnike. U nekim sjevernim hrvatskim krajevima pod stol su stavljani oruđe i drugi predmeti, primjerice: jaram, ham, bič, torba, sjekira, lanac, posebice lemeš od pluga i sl. U tim krajevima rjeđe je bio običaj lancem omotati noge stola ili bi domaćice sašile kutove stolnjaka vjerujući da vuk neće moći štetiti životinjama i da lupeži neće moći krasti. Ti običaji i vjerovanja susreću se i kod gradišćanskih Hrvata, Mađara i posebice karpatskih Ukrajinaca (Gavazzi 1991: 146-166).

Uz unošenje i prostiranje slame vezuje se simpatički magijski obred, a koji se ogleda u tome što majka ili otac unoseći i prostirući slamu izvode glasove domaćih životinja, najčešće kao kvočka iza koje idu djeca pijućuci, vjerujući da će tako biti mnogo piladi. Pokatkad djeca u slami svoj ležaj pripreve kao gnijezdo vjerujući da će tako perad dobro ležati na jajima. (Gavazzi 1991: 166-167).

Slama simbolizira zajedništvo. U Bednji bi se mještani okupljali i obilazili kuće nakon što bi kuću okitili zelenilom,. Pri tome bi pjevali božićne pjesme i donosili slamu. Slamu bi najčešće nosio najzdraviji i najsnažniji muškarac. Kad bi ušli u sobu, obišli bi je tri puta, a osoba koja je nosila slamu sjela bi na slamu usred sobe. Domaćica bi mu dala košaricu kukuruza koji je on razbacivao po sobi uz riječi: *To neka bude konjima, volovima, kravama, telićima, kokošima, racama i ptićicama koje svojim pjevanjem slave Boga!* (Rihtman-Auguštin 1995: 60).

Na Badnju večer oko šest sati u večer kad zazvone crkvena zvona i kad su svi ukućani u kući pšeničnu slamu u kuću unosio je domaćin (gazda kuće) (Merolino, Badljevinu kod Pakraca, Đakovo, Ilok, Privlaka u Slavoniji, Široki Brijeg, Busovača, Hrasno, Usora, Livno, itd.). Domaćica je unosila vreću slame i prostirala je po podu u Dugopolju kod Splita. Slamu u kuću unosila su djeca u Poljicima. Bake su prostirale slamu u Alagovcu kod Gruda. U nekim krajevima, primjerice, Omišu i Poljicima slama se nazivala *gobin*.

Domaćin unoseći slamu u kuću u Merolinu pozdravlja ukućane: *Faljen Isus! Čestitam vam Bog i Božić, Isusovo porođenje! Živi i zdravi bili!* Ukućani mu odgovaraju: *Uvijek faljen Isus. Živ i zdrav bio.* Za to vrijeme domaćica ga posipa *zrnjem*, a on spusti slamu na pod.⁵⁸

⁵⁸ Merolino u Slavoniji 2006. godine.

Tradicionalno je u Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji, u kuću ulazilo najmlađe dijete s upaljenom svijećom, a za njim ulazi gazda kuće s velikim bremenom najbolje slame, povezane u konjske uzde. U *kujini* oko velikoga stola stoje svi ukućani. Na stol se stavlja upaljena svijeća dok gazda skida kapu i svima čestita Božić: *Sretan Božić, Isusovo porođenje, da svi budete živi i zdravi. Dao Bog zdravlja i našoj marvi: kobile se ždrijebile, krave se telile, krmače prasile, ovce janjile!* Zatim se slama prostre po cijeloj sobi, a uzde s kojima je bila povezana, omotaju se oko četiri noge stola da bi konji bili mirni i da ne bježe. Na stol ispod stolnjaka stavljana je slama, zrna žita, kukuruza, raži, zobi i sitni novac, prizivajući tako obilan rod i obilje novca u idućoj godini. Na toj slami su ukućani spavali nakon polnoćke.⁵⁹

U Badljevini kod Pakraca domaćin bi u drvenoj posudi - *fertalju* izmiješao sve vrste žitarica koje je te godine proizveo. Kad se spustila noć domaćica bi stavila bijeli stolnjak, tanjure, svijeću i kruh. Tada bi domaćin ušao u kuhinju s velikim naramkom slame i pozdravio ukućane: *Hvaljen Isus i Marija!* Domaćica bi mu odzdravila: *Na sve vijeke hvaljen!* Zatim bi domaćica posipala ukućane s prethodno izmiješanim žitaricama. To je simboliziralo blagostanje, ali i želju da tako bude i dogodine.⁶⁰

Domaćin je, u iločkome kraju, prije večere unosio slamu s pozdravom *Hvaljen Isus. Čestitam vam Adama i Evu i skoro Isusovo rođenje!* Od slame bi se na stolu načinio križ, a ostatak slame rasporedio bi se po sobi. Ispod stolnjaka stavljalno se nešto novca. To se nazivalo *darivanje stola*. Na stolu je stajalo mlado žito sa tri svijeće (Trojstvo) u čaši punoj žitarica, a u svijećnjaku je stajala jedna svijeća, simbol jedinstva.⁶¹

U Otoku kod Vinkovaca gologlav muškarac bi izišao vani iz kuće da donese slamu. Čim bi stupio u kuću počeo bi vikati *kvo – kvo* iskazujući tako želju da bi kokoši u novoj godini *dobro legle jaja*. Djeca bi se okupila oko kvočke i uzvraćala bi *pi – pi*. U istresenoj slami po podu ukućani bi morali naći tri klasa pšenice koja bi novom krpom omotali i svezali. Slama se stavljala i na *siniju*⁶² te prekrivala bijelim stolnjakom (Rihtman-Auguštin 1995: 58).

U Vetovu na Badnjak ispod stola se stavlja *fertalj*⁶³ u koju se stavi zrnje kukuruza i žita. Ispod fertalja se stavlja lemeš⁶⁴ u koji ide luk, bijeli i crveni, i posebna zemljana posuda za žegu. Gazda unosi slamu u kuću pozdravljajući: *Faljen Isus i sretan Božić,* a ukućani odgovaraju: *Navjek faljen!* Zatim nosač nabraja: *Telilo se, prasilo se, janjilo se, ždrijebilo se, leglo se, plodilo se, macilo se, štenilo se, kotilo se, rodilo se!* Kad to izgovori, gazdarica ga pospe kukuruzom i žitom koje se nalazi ispod stola. Stol se ogoli, a gazdarica malo slame stavlja na stol tako da ukriža kutove stola.

⁵⁹ Bočkinjci kod Donjega Miholjca 2007. godine. Slavica Barić, djev. Zdelar, rođ. 1960. god. Kazivačica ističe da se samo dio tih običaja sačuvalo do naših dana.

⁶⁰ Badljevina kod Pakraca 2007. god. Spomenuti: Emilija Kop, Franjo Kop (rođ. 1934. god.) i Katica Grčević (djev. Matijević, rođ. 1935. god.).

⁶¹ Ilok 2009. godine. Spomenuta Jelica Matković, djev. Boban, rođena 1944.

⁶² Sinija – starinski stol za kojim se blagovalo.

⁶³ Mjerca ili fertalj = okrugla, drvena posuda za mjerenje.

⁶⁴ Lemeš = dio pluga kojim se ore.

Na sredinu stavlja vijenac koji je ispletan u žetvi i prekrije stol stolnjakom koji je izradila. Ostatak slame rasporedi se po cijeloj kući. Po slami se ne hoda u obući, već u vunenim čarapama, kako se slama ne bi uprljala. Kada se slama prostre, djeca uzmu malo slame u ruke i viču *piju – piju*, a gazdarica *ko – ko – ko*, kako bi imali mnogo pilića i jaja. Sve mrvice od hrane nastale za vrijeme Božića stavljale su se pod stolnjak. Predaja kaže da je od tih mrvica nikao cvijet koji se zove *Bila blažena*.⁶⁵

Božićnoj slami narod uz panspermijske značajke pripisuje i apotropejske značajke. Apotropejski obredi imaju za cilj: odbijanje demonskih sila od ljudi, domova; stoke, štala; doprinos zdravlju i ljepoti; povećanje rodnosti polja, livada, njiva, vrtova; liječenje od bolesti. Neki apotropejski obredi imaju magijske poganske značajke, a neki su kristijanizirani (v. Dragić 2007).

U Lici se u slamu na stolu, ispod stolnjaka, stavljao brus iz *tobalice jer to donosi blagoslov i sreću*.⁶⁶ Prostiranjem slame u makarskom kraju vjerovalo se da se ukućani tako rješavaju zla.⁶⁷ Slama se iz kuće iznosila treći dan Božića ili na blagdan Sveta tri kralja te se stavljala po granama voćki, maslina, ili su se njome obavijala ta stabla vjerujući da će tako biti sačuvana od bolesti i da će urod biti obilat.

Uz božićnu slamu se, također, vezuju divinacije, na primjer, ispod stola svaki ukućanin izvlačio bi po klas slame, a vjerovalo se da će onaj tko izvuče dulji klas, dulje i živjeti. U Otoku kod Vinkovaca žene bi izvlačile po jednu slamku vjerujući da će ona koja izvuče najdulju slamku imati najbolju kudjelju. Slamu bi izvlačili i u Prigorju i Varoši kod Slavonskoga Broda i vjerovali bi da će onaj koji izvuče najdulju slamku imati najbolji lan. U drugoj polovici 19. stoljeća u Žumberku bi slamu sa klupa, ispod stola i sa stola pokupili i rasporedili: stoci u jaslje vjerujući da ona donosi sreću; u postelje radi zdravlja i mirnoga sna; u gnijezda kokošima da bi bolje nesle jaja i na njima kvočka bolje ležala. Djevojke i žene bi ostatak slame svezale u snopice i odnijele u voćnjak i stavljale na svaku voćku kako bi bolje rodile. Slama spletena u snop ili u vijenac vezuje se s kultom posljednjega snopa žita koji je, po narodnom vjerovanju imao posebnu snagu i utjecao je na plodnost (Rihtman-Auguštin 1995: 61).

U Cisti Velikoj sačuvao se arhaični obred unošenja božićne slame. Gazda unosi slamu i prostire je po *kužini*, a gazdarica domaćina posipa žitom.⁶⁸

U srpskoj pravoslavnoj tradicijskoj kulturi domaćin unosi slamu i prostire je. Dok prostire slamu domaćin je na čelu, za njim je domaćica, a onda djeca. Tri puta obilaze oko stola i pri tome se glasaju kao domaće životinje i vabe domaće životinje, na primjer: *pi – pi – pi; buć – buć – buć* itd.⁶⁹

7. BADNJA VEČERA

Mijat Stojanović u svojoj monografiji objavljenoj 1858. godine piše da se na stol pokriven bijelim stolnjakom stavljao lončić sa zrnjem svakojakoga žita: pšenice,

⁶⁵ Vetovo 2013. godine. Barbara Mitrović (Barica) rođ. 1935.

⁶⁶ Gospić, Kosinje i Perušić 2004. godine.

⁶⁷ Kreševo Polje kod Šestanovca 2008. godine.

⁶⁸ Cista Velika, 2013.

⁶⁹ Kragujevac 2013.

raži, ječma, zobi, prosa, kukuruza; te čanak meda, suh sir, počinjen sir, jabuke, kruške, mušmule, dunje, suhe šljive i ošap, orasi i lješnjaci. Prije večere domaćin s badnjim kolačem prekrpio bi na stolu čanak u kojem je prvo kuhano jelo doneseno (Stojanović 1858: 40-41).

U nekim krajevima, primjerice u Žumberku, na badnji stol se stavljala košarica sa sjemenjem raznih žitarica, a među njih su se stavljali: glavica češnjaka, češalj, brus, novčanik s novcima. Ponegdje se stavljala jabuka, orasi, lješnjaci, sir te četka. Češnjak i brus imaju apotropejsku funkciju. Ostali predmeti simboliziraju magični utjecaj na prirodu i obilje u nastupajućoj godini. Češalj i četka simboliziraju želju da se iduće godine sve *gusto* množi. U prvoj polovici 20. stoljeća badnji kolač se u nekim krajevima lomio i blagovao za badnjom večerom. Najčešće bi domaćin i još jedno od ukućana uzelo i lomilo badnjaču i prema odlomljenim komadima proricalo o idućoj godini. U Slavoniji i Srijemu, primjerice u Brodu, odlomljene komade poljubili bi i dizali ih u vis govoreći: *Kolika je sad široka, bila dogodine visoka!* U Dalmaciji bi muško i žensko čeljade od ukućana uzelo kolač promjera oko pola metra i svako bi od njih dvoje nastojalo odlomiti veći komad, pa bi po njima proricali o idućoj godini. Takvi obredi održavali su se i na Božić. U nekim krajevima, u tanjuru, zdjelici ili kotarici na stolu se nalazio žitak – mješavina: pšenice, raži, kukuruza, ječma, prosa; mahunarki: graha, leće itd. U tom žitu bi do blagdana Sveta tri kralja stajala božićna svijeća ili tri božićne svijeće. Taj je običaj poznat i kod drugih europskih naroda, a poznavali su ga i drevni Grci i Rimljani (Gavazzi 1991: 161-163).

Uz posnu hranu serviranu za badnju večeru, u đakovačkom kraju, na stol se stavljala šalica napunjena pšenicom, kukuruzom, ječmom, zobi. U šalicu sa žitaricama stavljale su se tri svijećice crvene, bijele i plave boje. Svijeće su se palile prije večere. Nekoć su sva djeca u kući prije večere uzimala te svijećice u ruke i molila s ostalim ukućanima. Djeca su držeći svijeću, okretala se oko sebe. Svaki put kad bi se djeca okrenula, poskočila bi, pozdravila i čestitala: *Hvaljen Isus, čestitam vam Adama i Evu.* Taj obred djeca bi ponavljala tri puta. Pri tome bi svijeća trebala ostati gorjeti, što je značilo blagostanje iduće godine. Nakon tri okretanja oko sebe, djeca bi svijećicu okrenula s plamenom prema dolje i gasila je u posudi sa zrnjem žitarica. Vjerovalo se da će najbolje roditi ona žitarica od koje se najviše zrnja zalijepi za svijećicu. Taj obred ponavljao se prije ručka, užine i večere na Božić, Svetoga Stjepana i Svetoga Ivana.⁷⁰

Na Badnji dan i Božić posebna pozornost pridavala se stoci koju su domaćini bolje hranili i uopće se humano odnosili prema njoj. Primjerice, u Hudutskom u Rami, pripravlja se kruh *lomačica*, koji se na Badnjicu lomio ovci na leđima. Malo toga kruha dalo bi se ovci da pojede, a ostalo bi pojeli ukućani za badnjom večerom. Ovcu bi se dalo i malo vina da popije. U Uzdolu, i okolnim selima, *ajvanu*⁷¹ daju piti vina, kojim se trojstvo gasilo. Vjeruje se da će stoka tako biti zdrava. Tamošnji stari ljudi vjeruju da se stoka na Badnjicu i na Božić međusobno razumije. *To im je Bog nadario.*⁷²

⁷⁰ Budrovci 2008. godine. spomenuta Kata Milošević. Usp. Mijat Stojanović, *nav. dj.*, str. 40-41.

⁷¹ Ajvan = stoka.

⁷² Hudutsko 2013. Ruža Marić, djev. Kelava, rođ. 1949.

Isto je vjerovanje i kod drugih naroda, primjerice u Italiji. Ljudi u Badnjoj noći imitiraju glasove životinja za koje se, prema predaji, vjeruje da mogu govoriti u noći prije Božića. Kokoš svojim glasanjem govori: *Rođeno je dijete Isus*. Poslije toga vol pita: *Gdje?* Ovca mu odgovara: *Beeeeetleeeem!*⁷³

8. BOŽIĆNI BOR

U Srijemu i Slavoniji prije stotinu pedeset godina domaćin je borovu, jelovu ili smrekovu grančicu zadijevao pod gredu ili za tetivo nad stolom u sobi i za njih privezivao tri voštane božićne svijeće koje je pripremljao od čista voska (Stojanović 1858: 39). Najčešće su grane bile od božikovine, borovice, veprinca. Božikovina se koristila, primjerice, i u Švicarskoj, Engleskoj i drugim zemljama (Gavazzi 1991: 152-153).

U poljskoj tradiciji božićno drveće naziva se: *podlaźniczka, podlaźnik, wiecha, boże drzewko, jutka*. To je vrh jele, smreke ili grana bora koja je uvijek tijekom Božića visjela ispod krova kao ukras. Taj običaj sačuvao se u Poljskoj do dvadesetih godina 20. stoljeća, uglavnom na jugu Poljske. Poslije se pojavilo božićno drveće. *Podlaźniczka* (vrh jele, bora ili smrekove grane visjele su sa stropa) te se ukrašavala jabukama, orasima, šarenim papirima, zvijezdama, vrpcama (usp. Janota 1878). Ljudi su vjerovali u njegovu čarobnu moć koja osigurava plodnost i uspjeh.

Hrvati i drugi južnoslavenski narodi bor smatraju stablom života. Najstariji spomen o kićenju bora ili jelke kod Hrvata seže u: 1881. u sjeverozapadnim krajevima Hrvatske; 1895. u Splitu te Hlebinama 1896. godine (Rihtman-Auguštin 1995: 62-66).

9. BOŽIĆNA PECIVA I KRUHOVI

Božićna peciva i kruhovi pomoću tijesta ukrašavaju se motivima križa, ptičica, klasa, jagnjeta, bačve, djeteta u kolijevci i sl. U Bosni se ukrašava križem, krunicom, fildžanom, čašom, vilicom, ključem itd. U zapadnoj Hrvatskoj pripravljala se krušnica u koju se utiskivalo svakoga žita i klip kukuruza čime se iskazivala želja za plodnom godinom (usp. Gavazzi 1991: 125-126).

U drugoj polovici 19. stoljeća spominje se božićni kruh badnjica (v. Stojanović 1858: 39). *Badnjica* je u Slavoniji okrugli kruh kojemu domaćica tijestom ureši gornju stranu: jednim pojasom; u sredini su mjesec i zvijezda; srp, kosa, grablje, motika, svrdlo, dlijeto; vinova loza s dva grozda, dva-tri klasa; jedno-dva bureta; plug s *ornicama*, a u plug su upregnuta četiri vola kojima upravlja orač s *oritkom* u ruci; dva konja, bič, tri ružice, pura, guska, patka, kokoš sjedeća na gnijezdu; više golubova, jaganjaca, jaraca, jedan pastir, magarac itd. Sve to umijesi domaćica iz tijesta i s time nakiti badnjicu.⁷⁴ U Vojvodini i Slavoniji kruh se još naziva *badnjak* i *badnjača* (Gavazzi 1991: 125-126). *Badnjača* u Gundincima je s gornje strane urešena raznim simbolima npr.: sunce, mjesec, krava s teletom, krmača s prascima,

⁷³ Bologna 2013. Anastasia Bertani.

⁷⁴ Požega 2011. godine. Jadranka Dimoti u Požegi (usp. Toldi 1997).

kokoš s pilićima i dr.⁷⁵ Na Badnjak ujutro se, u Merolinu, osim badnjače mijesi i ljetnica – kruh prekrižen i iskićen svim amblemima ratarstva; tu je mali plug, srp, bič, sunce, mjesec i zvijezde, bure itd. Taj se kruh stavlja preko zdjele na prvi dan Božića i na Novu godinu.⁷⁶ Poseban ukrasni kruh koji se zvao *kićenac* izrađivale su žene u Badljevini. Na njemu su se izrađivali ukrasi koji su predočavali klasje žita i cvijeće.⁷⁷

Domaćica je, u Glamoču u Bosni, obvezno pripravljala *česnicu* u koju je stavljala dobro oprane sitne novčiće. Taj bi se kruh lomio na Božić dok bi svi ukućani stajali oko stola za blagovanje, a vjerovalo se da će godina biti sretna onoliko koliko bi tko našao novčića.

U čapljinskome kraju pekla su se dva različito ukrašena kruha; jedan za Badnjak, a drugi za Božić. Kruh za Božić naziva se česnica, što je veća tim bolje, jer je to znak obilja u idućoj godini.⁷⁸

Ljepnjača za Božić zahtijevala je veliko umijeće. Tijestom su bile oblikovane figure. Najprije bi se napravio križ i time bi površina bila podijeljena u četiri jednaka polja. U svako od tih polja bile bi pridodane figure: krmača i prašćići; bure i rakija; sunce, mjesec i klas pšenice; kola i volovi. Nasred križa bi se od tijesta napravila ruža. Obvezno se unutra u ljepnjaču sakrije neki novčić. Na Božić bi se ljepnjača isjekla po već označenim poljima i okretala naopačke, te je svatko smio birati jedan dio jer je svaka figura imala značenje: krmača i prašćići značili su plodnu godinu; bure i rakija predstavljali su veselje kroz cijelu godinu; sunce, mjesec i klas simbolizirali su naporan rad. Dobiti novčić značilo bi držati novac (riznicu) kroz cijelu godinu.⁷⁹

U Šestanovcu se pekao kruh koji bi bio na stolu sve do blagdana Sveta tri kralja, a njegova je veličina simbolizirala obilje naredne godine.⁸⁰

* * *

Razdoblje između Badnjaka i Sveta tri kralja naziva se dvanestodnevnicom, a u to vrijeme vrše razne divinacije (v. Braica 2004: 8).

10. BOŽIĆNI POLOŽAJ

Božić u narodu označava početak nove godine. U Tolisi djevojke na Božić za uši stavljaju stabljiku mladoga kukuruza koji su posijale u posude najčešće na blagdan Svete Lucije, a momci bi iste stavljali za šesire.⁸¹ Na božićno jutro, u Vetovu, svi ukućani morali su rano ustati i čekati da dođe položaj. To jutro se umivalo u vodi u kojoj je bio dinar (novčić) i nije se brisalo.⁸²

⁷⁵ Gundinci 2010. godine. spomenuta Marija Horvatović (djev. Užarević), rođena je 1931. godine.

⁷⁶ Merolino 2006. god.

⁷⁷ Badljevina kod Pakraca 2007. god. Emilija Kop (djev. Magdić, rođ. 1936. god.). Otac je kazivačice Nijemac koji je nestao u Drugom svjetskom ratu. Obitelji Kop također su njemačkoga podrijetla. U kazivanju su sudjelovali Franjo Kop (rođ. 1934. god.) i Katica Grčević (djev. Matijević, rođ. 1935. god.).

⁷⁸ Čapljina 2010. god.

⁷⁹ Orašje 2012. godine.

⁸⁰ Šestanovac 2008. godine. Mate Dujmović, rođ. 1954. godine u Grabovcu kod Šestanovca i Milica Dujmović rođ. 1924. godine u Grabovcu kod Šestanovca.

⁸¹ Tolisa, 2013. Mika Ilišević iz Tolise (rođ. 1938.)

⁸² Vetovo, 2013. godine. Barbara Mitrović (Barica).

U prvoj polovici 19. stoljeća po povratku sa zornice doručkovalo bi se, a gazda bi pastirima dijelio *kerunice*. Kad bi se misa završila u pol dana, svijet bi se razišao kućama, a *položaji* bi se s kobasicom u torbi uputili prijatelju. Položaj je obično bio zet koji je išao u kuću roditelja svoje supruge. Kada bi došao blizu kuće ukućani bi ga pozdravili pucanjem iz pušaka. (U tom običaju ogleda se apotropijska funkcija.) Čim bi stupio u dvorište gazdarica bi ga posula kukuruzom ili žitkom. Potom bi ušao u kuću, uzeo bi iz rešeta žitka i dao peradi, te bi išao u sobu u pročelje i na dva ili tri jastuka sjeo, s kojih nije smio ustati dok ne ruča (Ilić Oriovčanin 1846: 100).

Polovicom 19. stoljeća nakon mise zornice na Božić u kuću je dolazio *položenik* (položaj) kojega bi čim bi stupio na kućni prag žene posipale žitom, a on bi uzeo *vatrilo* koje je pripremio i po ognjištu bi *prokresao* vatru govoreći: *Ljetos vam se, kao što se ove iskre u vatri prosipaju, krave telile, ovce jagnjile, koze kozile, kobile ždrijebile, krmače prasile, pčele rojile, guske, patke, ćurke i kokoši legle, njive i livade rodile, voćke nosile i svi zdravi i veseli bili! Čestit vam Bog i Božić! Hvaljen Isus!* Ukućani mu odgovaraju: *I ti živ i zdrav bio!* Potom bi sjeo u sobu na jastuk gdje je morao dugo i mirno sjediti, te bi bio darovan položnikovim kolačem, suhim sirom, *peškirom* ili otarkom, jabukama, orasima, šljivama, duhanom i bio bi im gostom cijeli dan (Stojanović 1858: 42-43).

U Tolisi na Badnju noć svaka obitelj nastoji na konak dovesti jedno dijete iz šire obitelji, kako bi im to dijete na božićno jutro bilo *položaj*. Obitelj time želi pokazati kako je spremna primiti dijete Isusa u svoju kuću. Kada djeca već zaspu, a kuća je već uređena za sutrašnji blagdan, stariji ukućani odlaze na ponoćku. Nakon ponoćke uzajamno je čestitanje: *Sretan ti Božić i Isusovo porođenje!* Na božićno jutro *položaj*, loži vatru i razgarajući žeravicu govori:

*Koliko žišaka, toliko konja i ždrebadi;
koliko žišaka, toliko svinja i prasadi;
koliko žišaka, toliko kokoši i pilića;
koliko žišaka, toliko koza i jarića;
koliko žišaka, toliko krava i teladi;
koliko žišaka, toliko zdrave čeljadi;
koliko žišaka, toliko zdravlja i veselja!*⁸³

U Matićima kod Orašja do naših dana sačuvao se običaj da svaka obitelj na konak dovede dijete iz šire obitelji da bude položaj, što također simbolizira spremnost obitelji da primi dijete Isusa u svoju kuću. Na božićno jutro, pred položaja bi donijeli žeravicu koju bi on morao gasiti *mašicom* - željeznom šipkom, lupajući po žaru i govoreći:

*'voliko ti bilo prasadi,
'voliko ti bilo ždrebadi,
'voliko ti bilo kokoši,
'voliko ti bilo krava,*

⁸³ Tolisa 2013. Marica Oršolić, rođ. 1942.

'voliko ti bilo čeljadi,
'voliko ti bilo zdravlja i veselja...

Položaj lupu tako dok se žar sasvim ne ugasi, iznoseći tako svoje dobre želje obitelji.⁸⁴

O položajniku u pravoslavnoj tradiciji Vuk Stefanović Karadžić 1852. godine navodi da je položajnik u rukavici nosio žita, a kad bi došao u kuću u kojoj će položajiti čestitao bi *Hristos se rodi!* Ukućani bi odgovorili *Va istinu rodi!* Položajnik je potom posipao žito po kući, a ukućani su po njemu posipali žito. Potom je uzimao vatralja i njime udarao po badnjacima da bude što više iskrica, govoreći: *ovoliko goveda, ovoliko konja, ovoliko koza, ovoliko ovaca, ovoliko krmaka, ovoliko košnica, ovoliko sreće i napretka* itd. Nakon toga bi razgrnuo pepeo pored ognjišta i na njega stavljao novac. Kad bi htio sjesti ukućani su nastojali da ispod njega izmaknu klupu, a domaćica bi ga ogrnula guberom ili ponjavom da bi im se hvatao debeo kajmak. Položajniku bi dali rakije i da se najede, a nakon toga bi odlazio svojoj kući i poslije ručka se ponovno vraćao u kuću u kojoj je položajio. Tada bi ponovno bio čašćen jelom i pićem sve dok se ne bi napio. Kad je polazio svojoj kući bio je darovan maramom, čarapama, nazuvicama i kolačem (Stefanović Karadžić 1852: 533).

11. POLAZNIK

Polaznik je nazvan prema glagolu *polaziti = obilaziti, pohadati*. Polaznici su poznati i u Slovaka, Poljaka i Ukrajinaca. Milovan Gavazzi navodi da je na Božić, a *rjeđe u koje drugo doba ili na sam Badnjak* obvezan gost *polaznik, polaznik, položajnik, poležaj, gost* koji rano dolazi u prijateljsku ili rodbinsku kuću. Poželjno je da u kuću prvi dođe poznati muškarac ili rođak koji se unaprijed dogovori s ukućanima. U nekim mjestima prvi bude baš onaj koji je naišao, a nije se dogovorio s ukućanima. Polaznik je dužan izvršiti neke obrede da bi kuća u idućoj kući bila u blagostanju. Uz polaznika u glavnoj je ulozi domaćica. Po dolasku u kuću polaznik mora čvrsto sjesti i ostati sjedeći na božićnoj slami, vjerujući da će tako i kokoši dobro sjediti u gnijezdu na jajima kako bi se pilići izlegli. Domaćica polaznika obvezno posipa žitom, a on udara po gorućem badnjaku da što više iskara vrca pri tome govoreći, primjerice u Varošu kod Slavenskog Broda: *Otelilo se, oprasilo se, oždribilo se, omacilo se, oštenilo se, izleglo se!* Na koncu polaznik bude pogošćen i darovan kobasicom, kolačem, kudjeljom i dr. (Gavazzi 1991: 173-174).

U Hercegovini su se uvijek gajili dobrosusjedski odnosi, i u žalosti i u radosti uvijek su bili upućeni jedni na druge i običaj je da se stalno posjećuju. Tako se i Božić najprije počinje čestitati susjedima. Prva osoba koja dođe u kuću čestitati Božić naziva se *polaznik*. U nekim selima riječ polaznik se uopće ne spominje, ali bez obzira na to u svakoj obitelji pridavala se velika važnost baš onoj osobi koja prva dođe u kuću na čestitanje. Muškarci bi obično nalili boce rakijom i

⁸⁴ Matići kod Orašja 2013. godine. Ana Pejić, djev. Orkić, rođ. 1932. godine.

napunili džepove raznim voćem i tako odlazili prije zore po susjedstvu, kako bi obišli sve kuće i čestitali Božić. Kada dođu ispred kuće najprije su zvali susjeda po imenu. Kada se on javi ulaze u kuću, pozdravljaju i čestitaju, domaćica ih posipa ječmom i pšenicom, što znači želju da preko cijele godine u toj kući bude žita. Kada oni sjednu počinje obostrano čašćenje i nazdravljanje rakijom. Oni koji su došli čestitati časte svojom rakijom, djeci daju suho voće, a domaćici jabuku ili naranču. Domaćin tada započinje svoju zdravicu: *Zdrav komšija i svi u kući koliko vas ima! Živio u zdravlju i veselju, da Bog da nas i dogodine posjetio i zdrav bio! Živjeli svi u kući mnogo lita!* Čestitanje nije bilo gotovo sve dok se nije i zadnja kuća u susjedstvu obišla, a to bi trajalo sve do potpunog svanuća. Nakon toga svi se skupe u kuću i zajedno objeduju, a zatim se spremaju za odlazak u crkvu.⁸⁵

U starijoj tradiciji, prvi posjetitelj koji na Božić uđe u kuću, u čapljinskom kraju zvao se polaznik ili položar. On treba biti zdrav i krepak, jer to kući donosi sreću. Stoga su se ukućani unaprijed dogovarali s nekim kršnim momkom, koji bi onda *slučajno* prvi ušao u kuću. Običaji vezani uz polaznika imaju cilj izazvati radost i uopće blagostanje čitavoga doma.⁸⁶

U Bijelimićima ujutro prije božićnog ručka dolazili su polaznici čestitati Božić. Ulaskom u kuću zvao se domaćin posipalo ga se pšenicom i čestitao mu se Božić. I domaćin je pšenicom posipao polaznika. Godine 1991. na Božić u Bijelimićima došao je pravoslavac polaznik u katoličku kuću, čestitati Božić. Dok je polaznik bacao pšenicu u isto vrijeme bacao je i domaćin pšenicu. Zrna su se sudarila u zraku. Domaćin je zavikao: *Ne valja što nam se šenica sudarila, nije mi nimalo drago.* Domalo je izbio rat. Njih su se dvojica našli na suprotnim stranama.⁸⁷

U Merolinu idući na Polnočku mnoge bi žene nosile bijeloga graha prosipajući ga putem do crkve kako bi kokoši bolje nosile jaja.⁸⁸

12. DARIVANJE VODE

Polovicom 19. stoljeća u ranu zoru bi jedno čeljade išlo na zdenac donijeti toliko vode da se svi ukućani mogu umiti i ručak s njom pripremiti. Ponijeli bi *žitka* s kojim bi vodu posuli. Potom bi išli na zornicu (Ilić Oriovčanin 1846: 100).

Milovan Gavazzi 1939. godine piše o živom običaju darivanja vode (zdenca) u Slavoniji, Dalmaciji i Vojvodini. Na Božić ili Novu godinu domaćin ili djevojka bacali su u zdenac jabuku, žita, kruha, vina ili nešto drugo od božićnih jela. Kad bi domaćin u Dalmaciji bacio jabuku u vodu govorio bi: *Hladna vodo, ja ti dajem dara, a ti meni srećice i zdravlja!* Ponegdje djevojke kad vrše taj obred u zdencu naziru budućega ženika (Gavazzi 1991: 179).

⁸⁵ Posušje 2008. Ruža Crnogorac, rođ. 1929. god.

⁸⁶ Čapljina 2010.

⁸⁷ Donja Ljubuča u Bijelimićima 2008. god. Luka Bošković, rođen 1949. u Donjoj Ljubuči u Bijelimićima.

⁸⁸ Merolino 2006. god.

13. BOŽIĆNI RUČAK

Hrvati katolici tradicionalno prije obiteljskoga ručka na Božić pale tri svijeće koje su stavljene u pšenicu posijanu, najčešće, na blagdan Svete Lucije, rjeđe na blagdan Svete Barbare ili blagdan Bezgrješnoga začeca Blažene Djevice Marije (Tihaljina kod Ljubuškoga, Livno).

Polovicom 19. stoljeća poslije treće božićne mise, domaćin je prije objeda palio drugu svijeću s tri obručića. Domaćin je svijeću gasio nakon objeda tako što bi je brzo okrenuo i stavio u posudu s raznovrsnim žitaricama. Vjerovalo se da će najbolji urod biti one žitarice od koje se najviše zrnja zalijepilo za svijeću (Stojanović 1858: 42-43).

Poslije paljenja svijeća u Donjoj Ljubuči uvodila se jedna ovca. To je najčešće bila ovca koja je uvijek išla među prvima. Ovcu je uvodilo najmlađe dijete koje se brinulo o stadu, *mali čoban*. Kruh kojima su se gasile božićne svijeće davao se toj ovci da ga pojede. To je značilo napredak kući u koju je ovca ušla.⁸⁹ U nekim krajevima Bosne i Hercegovine uvodio se vol u kuću, te bi ga posuli žitom. U nekim krajevima, primjerice Turkovićima kod Širokoga Brijega, vol bi bio u kući za vrijeme božićnoga ručka. Bio je običaj i da se domaćin *mirboži* s ovcom, te nagradi ovcu i njezinu pratilicu (Gavazzi 1991: 175).

Opće je vjerovanje u hrvatskoj tradiciji da će ljetina biti bolja ako je pšenica, posijana na blagdan Svete Lucije, gušća i zelenija.⁹⁰

U Grabovici kod Mostara pšenica ili kukuruz, u kojima je stajala božićna svijeća, bacali su se kokošima da bolje nesu jaja.⁹¹

U Dugopolju o urodu polja i vinograda u idućoj godini proricalo se prema stijenju i jačini plamena božićne svijeće. Vjerovalo se da će urod biti bogatiji na onoj strani na koju se okrene veći plamen i stijenj. Žito u kojem su stajale božićne svijeće domaćica je nakon božićnih blagdana bacala kokošima da bolje nesu jaja.⁹²

U Danilu Gornjem kod Šibenika ako bi *stinj*⁹³ ostao uspravan predviđalo se da će godina biti rodna.⁹⁴

U trogirskom kraju prema strani na koju se dim svijeće okrene proricalo se hoće li u kući biti muških potomaka i hoće li neki član obitelji umrijeti u nastupajućoj godini.⁹⁵ Prije se u kaštelanskom kraju na Božić palila jedna svijeća koja bi se stavila u čašu napunjenu pšenicom ili kukuruzom. Te žitarice simbolizirale su želju za blagoslovom.⁹⁶

⁸⁹ Luka Bošković, rođen 1949. u Donjoj Ljubuči u Bijelimićima kazao je 2008. godine.

⁹⁰ Zaselak Val u Crnim Lokvama kod Širokoga Brijega 2008. i 2009. Spomenuti Stipe Brekalo, Stipe Brekalo, i Vinko Brekalo.

⁹¹ Grabovica kod Mostara 2008. godine. Maruška Ravlič, djev. Pranjčić, rođ. 1946. u Grabovici.

⁹² Dugopolje 2007. godine. Anka Radan rođ. 1939. god. u Dugopolju.

⁹³ *Stinj* – fitilj od voštanice.

⁹⁴ Danilo kod Šibenika 2009. godine. Milka Poljičak djev. Klisović, rođena 1931. god. u Danilu, a 50-ih godina preselila je u Šibenik. Umrla je 2009. god.

⁹⁵ Trogir 2008. godine.

⁹⁶ Kaštel Kambelovac 2010. godine. Ivanka (Ivna) Perišin, (djev. Duišin, rođ. 1937. god. u Kaštel Novom).

Hrvati katolici u visočkom kraju božićne svijeće nazivali su gobinom, a gasili bi ih zasipanjem plamena pšenicom (Kajmaković 1961: 223).

U nekim krajevima, za vrijeme božićnog ručka, svijeće su bile zabodene u žito u jednoj posudi. Jedna je svijeća bila je za kućnu čeljad, druga za blago, a treća za žito. Domaćin bi pustio da svijeće dugo gore i koja se bolje *okiti* otopljenim voskom značilo je da će to u kući najbolje napredovati.⁹⁷

U prvoj polovici 19. stoljeća vjerovalo se ako je Božić nedjeljom, onda će zima biti vedra ali vjetrovita, proljeće i jesen kišovito, ljeto pak suho, stoka boležljiva, a žito će roditi bolje. Ako je Božić ponedjeljkom: zima će biti laka; proljeće srednje; ljeto vjetrovito; jesen kišovita; pčele slabe; a u ostalom će biti obilje. Kad je Božić utorkom: zima će biti snježna i duga; proljeće kišovito; ljeto suho; jesen ugodna; stoka boležljiva; žetva plodna. Ako je Božić srijedom: zima će biti oštra; proljeće burno; jesen suha; žetva srednja; vina će biti dosta; perad slaba. Ako je Božić u četvrtak: zima će biti mekana s mnogo vode; proljeće mokro; jesen vedra; ljetina srednja; vina dosta. Kad je Božić petkom: zima će biti *buda*; proljeće vjetrovito; jesen srednja; čeljad će biti zdrava; žetva različita. Ako je Božić u subotu: zima će biti meka; proljeće vjetrovito; jesen oštra i kišovita; meda i vina bit će dosta (Ilić Oriovčanin 1846: 104-105).

U Popovom Polju muslimani su na Božić stoku mrsili *varicom* pomiješanom soli. Isto su činili i pravoslavci (Mićević 1952: 154). Varica se sprema od brašna svakoga žita ili se u nju stavlja po zrno svake žitarice te se njome posipaju ljudi, stoka, brodovi, ulišta i dr. (Kulišić 1973: 155).

14. SILVESTROVO I NOVA GODINA

Sujevjerni na doček Nove godine idu s barem jednim crvenim⁹⁸ dijelom odjeće, a najčešće je to rublje. Taj je običaj apotropejskoga karaktera. Točno u ponoć u zatvorenim prostorijama skače se sa stolica vjerujući da će Nova godina biti uspješnija. U novčanike se stavlja novac vjerujući da će Nova godina biti u financijskom blagostanju. U pola noći su čestitanja, a prva osoba koja čestita vjeruje se da će biti od iznimne važnosti u budućnosti.

Na Novu godinu, u Bednji, poležar je morao biti zdrav, crven i snažan muškarac, *veliki kurvar*. Unaprijed bi se s takvim čovjekom dogovorilo da dođe položajiti na Novu godinu. Poležaj bi bio nuđen obiljem mesa, kolača i rakije. Dok bi jeo, poležaj bi nazdravljao domaćinima sa željom da u idućoj godini imaju još veće blagostanje (Rihtman-Auguštin, 1995: 125).

⁹⁷ Livno 2010. godine. Mara Rimac, rođ. Rimac 1926. god.

⁹⁸ Srbi, Bošnjaci i, rjeđe, Hrvati još uvijek pokatkad novorođenčetu stavljaju crvenu nit oko ruke kao zaštitu od demonskih sila. Taj je običaj biblijske provenijencije: *Juda i Tamara* (...) Judina je nevjesta ostala trudna i nosila je dvojke. Dok je rađala jedan od njih pružio je ruku vani i babica mu je za njegovu ruku privezala crven konac i rekla: "Ovaj je izišao prvi." (29) Međutim, tada je on uvukao ruku i izišao je njegov brat. A ona reče: "Kakav li proder napravi!" stoga mu nadjenu ime Peres. (30) Poslije iziđe njegov brat koji je oko ruke imao crveni konac. Njemu dadoše ime Zerach.

15. POKLADNI UTORAK

U maskirnim ophodima na Pokladni utorak u mnogim krajevima glavnu ulogu imaju *did* i *baba*. Baba je sa sobom nosila lug i posula bi one koji joj se ne bi sviđali, a did je uvijek bio glavni u povorci i odlučivao kamo maškare trebaju ići. Najčešća želja domaćina bila je da "did povali babu". Taj običaj želio je potaknuti nadolazeću godinu da bude što plodonosnijom. Did bi najčešće povalio babu na drvima ili lozi. Obučeni u staru odjeću, zaogrnuti u ovčju kožu i okićeni zvonima maškare velikom bukom koju proizvode zvonima žele protjerati demonske sile i probuditi proljeće i rodnu novu godinu.

16. USKRS

U selu Tješilo, udaljenom od Fojnice dva kilometra, na Uskrs ujutro prije izlaska sunca umivalo bi se vodom iz posude u kojoj je preko noći bilo livadsko cvijeće. Vjerovalo se da to donosi ljepotu i zdravlje. Ostatak vode polijevali bi po njivi da bude rodna godina.⁹⁹

U Slavoniji drugi dan Uskrsa slavi se *Vodeni ponedjeljak*. Na taj dan momci vodom polijevalu djevojke. Slobodno je bilo polito samo onu djevojku koja je bila na ranoj misi.

U Poljskoj, Češkoj i Slovačkoj tradicija je da mladići na Uskrsnim ponedjeljak probude djevojke prskajući ih svetom vodom koja je blagoslovljena na Uskrs. *Śmigus-dyngus* poznat je u poljskoj tradicijskoj kulturi kao *lany poniedziałek*, *dungus* ili *śmingus* i povezan je s Uskrsnim ponedjeljkom. Mladići su se međusobno borili grancicama vrbe i vodom polijevali djevojke. To je simboliziralo proljetno čišćenje od prljavštine, bolesti i grijeha (Gloger 1900-1903). Vjerovalo se da polijevanje vodom donosi plodnost, zato su se uglavnom polijevale mlade djevojke. Postojalo je sujevjerje da se nikad neće udati djevojka koja nije polivena vodom.

17. JURJEVO (ĐURĐEVO)

Blagdan Svetoga Jurja u tradiciji znači svršetak zime i početak boljega i ljepšega vremena. U Slatinama kod Trogira misa se na blagdan Svetoga Jurja služila na oltaru svetoga Jurja. Poslije mise bio je blagoslov soli za blago.¹⁰⁰ Blagoslovljena sol nosila se životinjama vjerujući da će im priskrbiti plodnost.¹⁰¹

Uz blagdan Svetoga Jurja u Poljicima se vjerovalo: ako kljen ozeleni, urodit će proso; ako ima leda, neće biti dobra ljetina; ako kukavica zakuka u crnoj gori, bit će slaba godina; ako kiša malo porosi, makar toliko da volu stopi rog, bit će rodna godina (Ivanišević 1987: 452).

⁹⁹ Tješilo kod Fojnice, 2013. Mato Lovrić rođ. 1924.

¹⁰⁰ Blago – stoka.

¹⁰¹ Slatine kod Trogira 2012. godine.

Usorski seljaci očekuju u jutarnjim satima malo kišice *da barem pokvasi rog volu ili ovnu*. To bi bio znak da sam Bog blagoslovi sve ono čemu se tko nadao – seljacima polja, pastirima stado.¹⁰²

U Imotskoj krajini isto vjerovanje vezivalo se za blagdan Svetoga Marka 25. travnja (Kutleša 1997: 278).

18. KRALJICE LJELJE

Kraljice *ljelje*¹⁰³ su djevojke koje izvodile ophode o Duhovima (*Dovima*). Tim blagdanom koji je pedeset dana nakon Uskrsa završavaju se uskršnji blagdani. Kraljice *ljelje* nazivaju se i *rusaljkama*. To je slavenski naziv za vodene vile. Po nekim drevnim predajama rano preminule djevojke i žene pretvarale su se u vodene vile – *rusaljke*. U južnoj Dalmaciji Duhovi se nazivaju *Rusalije*. Slovenci taj blagdan nazivaju *Risale*, a *risalčak*, *risalček*, *risaliček* slovenski je naziv za svibanj. Kod Rusa su, također, *rusalije* vezane uz Duhove. Ukrajinci i Bjelorusi duhovsku nedjelju nazivaju *rusalnom nedjeljom*. Kod Čeha se taj praznik zvao *Rusadle*. U Bugarskoj su se obredni igrači nazivali *rusalije*, a mjesec lipanj nazivan je *rusalski mjesec*. U Rumunjskoj je narodni naziv za Duhove bio *Rusali*. U Makedoniji su se Duhovi nazivali *Rusale* (Zečević 1973: 99-100).

U hrvatskim kraljičkim ophodima obično je bilo osam do deset kraljica. Dijelile su se u dvije skupine. Glavnu su skupinu činile one djevojke koje su na glavama imale muške šešire okićene čapljinim ili paunovim perima te cvijećem, najčešće – smiljem i koviljem. U toj su skupini posebice bile urešene jedna ili dvije djevojke koje su bile prvakinja. Na njihovim je klobucima sprijeda bilo ogledalo, a straga nekoliko obješenih šarenih vrpca. U rukama im je bio stari pravi ili drveni mač o kojem su bili obješeni šareni trakovi ili su bili zabodeni u jabuku, naranču ili limun. Među djevojkama se isticala *kraljica* ili *kralj*. U družbi su često bili i kralj i kraljica koja se još zvala *mlada* i imala je koprenu na glavi. Jedna ili dvije djevojke bile su *barjaktar(i)*, a one su na štapu nosile šaren barjak. Polovicom 19. st. u Slavoniji jedna je djevojka bila barjaktar, a druga *dvorkinja* (*služavka*) kraljičina (Ilić Oriovčanin 1846: 145-146). U družbi su bili i *diver* i *mlada* koja je na glavi imala koprenu i vijenac, a razlikovala se od *kraljice* – *mlade*.

Kada bi kraljice došle pred kuću dvorkinja bi postavila stolac na koji kraljica sjedne. Iza kraljice bi stala dvorkinja, a iza njih u obliku srpa *kraljice* – *ljelje* bosonoge i raspleteneh kosa igraju. Vjerovalo se da bosonoge kraljice svoju plodnost prenose na zemlju. Također se vjerovalo da bi upletena kosa usporavala ili čak zaustavila vegetaciju.

¹⁰² Usora 2008. god. Ružica Ivić djev. Nikolić, rođ. 1948., nastavnica u Osnovnoj školi Ivana Fra Franje Jukića.

¹⁰³ Ljeljo je u slavenskoj mitologiji sin božice Lade, a bog je ljubavi.

19. IVANDAN (IVANJE)

U hrvatskoj tradiciji, uoči blagdana Svetoga Ivana Krstitelja (24. lipnja) seljaci su po poljima palili male krjesove želeći tako magijski dozvati jaču sunčanu toplinu da im polje bolje rodi. Cijelu noć je zvonjava crkvenih zvona pratila te običaje.

U poljskoj tradiciji 23. lipnja noć uoči blagdana Svetog Jana naziva se *Noc Świątojańska*. Obredi koji su se održavali te noći imali su za cilj čuvati zdravlje i plodnost. Tijekom noći gorjela je vatra u kojoj su se palile biljke i održavale se različite igre i plesovi (Ogrodowska 2001: 168). Vjerovalo se da će oni koji aktivno sudjeluju u obredima *noci Świątojańskiej* tijekom cijele godine živjeti u sreći i blagostanju.

ZAKLJUČAK

Panspermijski običaji, obredi, ophodi i divinacije dio su najstarijih arhetipskih običaja još od drevnih civilizacija i u srži su kulturne baštine. U tradicijskoj kulturi prepleću se panspermijski, apotropijski i simpatički običaji, obredi, ophodi i divinacije. Položaj (polaznik) u vrijeme blagdana Svete Barbare, Svete Lucije, Badnjice, Božića i Nove godine u kuću donosi sreću, domaćine pozdravljajući tradicionalnim katoličkim pozdravom. Izmiješano žito i mahunarke na božićnom stolu; posipanje pšenicom, kukuruzom i izmiješanim raznovrsnim plodovima žitarica: položaja, onoga koji unosi drvo badnjak i božićnu slamu, magijski se iskazuje želja za plodnošću usjeva, kao i za rađanjem djece u nastupajućoj godini, te množenjem stoke, peradi, pčela. Kod panspermijskih i nekih simpatičkih obreda sudjeluju svi ukućani. Kod unošenja badnjaka u nekim krajevima sudjeluje cijela zajednica, primjerice u Cisti Velikoj kod Imotskoga.

U dosadašnjoj literaturi, koliko je poznato, nigdje se ne spominje ophod *kvočki* iako se taj ophod izvorno do naših dana sačuvao u Tolisi. Oko 90 suvremenih zapisa zorno pokazuje kako se još uvijek na terenu može zapisati i od zaborava sačuvati značajan broj primjera nematerijalne kulturne baštine.

Sjemenje, božićni kruh, jabuka, pšenica posijana u posudu na dan Svete Lucije, zeleni bor, zelene grančice: masline, božikovine, kadulje, lovora, borovice koje su se stavljale iznad ulaznih kućnih vrata i kitili domovi, štale i imanja simboliziraju želju za blagostanjem i plodnošću u nadolazećoj godini. Zelenilo, po narodnom vjerovanju, odbija demonske sile i uz panspermijsku ima i apotropijsku funkciju.

Velike su sličnosti hrvatskih panspermijskih običaja, obreda, ophoda i divinacija s mnogim drugim europskim narodima, primjerice: srpskim, slovenskim, crnogorskim, makedonskim, mađarskim, poljskim, češkim, slovačkim, talijanskim, ukrajinskim, francuskim, švicarskim, engleskim, švedskim, albanskim i dr. To svjedoči o dubokoj ukorijenjenosti Hrvata u europsku kulturu i civilizaciju.

Panspermijski običaji, obredi, ophodi i divinacije imaju iznimno izraženu socijalnu funkciju i riznica su etnološkoga i antropološkoga blaga.

LITERATURA

- Braica, Silvio. 2004. "Božićni običaji". *Ethnologica Dalmatica* Vol. 13. Split: Etnografski muzej: 5-26.
- Brodnjak, Vladimir. 1992. *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.
- Dragić, Marko. 2010. "Badnja noć u folkloristici Hrvata". *Croatica et Slavica Iadertina* 6, 6. Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru: 229-264.
- Dragić, Marko. 2010. "Sveta Lucija u katoličkoj sakralnoj i svjetovnoj baštini Hrvata". *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 24. Mostar: 129-153.
- Dragić, Marko. 2008. "Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi". *Crkva u svijetu* 1. Split: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu: 67-91.
- Dragić, Marko. 2007. "Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi". *Croatica et Slavica Iadertina* 3, 3. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku: 369-390.
- Furčić, Ivo. 1988. *Narodno stvaralaštvo šibenskoga područja, III Mjesta u šibenskom zaleđu*. Šibenik: Muzej grada Šibenika.
- Gavazzi, Milovan. 1991. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, III izdanje. Zagreb: Hrvatski Sabor kulture.
- Gloger, Zygmunt. 1900–1903. *Encyklopedia staropolska 1-4*. URL: <http://literat.ug.edu.pl/glogers/index.htm#p>
- Ilić Oriovčanin, Luka. 1846. *Narodni slavonski običaji*. Zagreb.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica, narodni život i običaji*. Reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa. Split: Književni krug Split.
- Janota, Eugeniusz. 1878. *Lud i jego zwyczaje*. Lwów.
- Kajmaković, Radmila. 1961. "Božićni običaji". *Etnologija*, NS, sv. XV-XVI. Sarajevo: Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu. str. 221-227.
- Kulišić, Špiro. 1973. *Značaj slovensko-balkanske i kavkasko tradicije u proučavanju stare slovenske religije*. Godišnjak. Knjiga XI, knjiga 9. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.
- Kutleša, Silvestar. 1997. *Život i običaji u Imočkoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska ogranak Imotski; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu.
- Mičević, Ljubo. 1952. *Život i običaji Popovaca*. Beograd: Knjiga LXV Srpskog Etnografskog Zbornika.
- Mičijević, Senad. 2009. *Bosanski etnološki rječnik*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

Novosel, Domagoj. 2012. "Adventski i božićni običaji u Gračanima kod Zagreba". *Kaj - časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, vol. 45. (222), no. 4-5 (317-318). Zagreb: 89-100.

Ogrodowska, Barbara. 2001. *Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce*. Warszawa.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1995. *Knjiga o Božiću, Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*. Zagreb: Golden marketing.

Srpski rječnik, istumačen njemačkim i latinskijem riječima. Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, 1852. u Beču u štampariji jermenskoga namastira.

Toldi, Zvonimir. 1997. *Nek se spominja i pamti*. Slavonski Brod.

Suton, Jerko. 1968. *Vjerski život i običaji Zapadne Hercegovine*. Mostar: (Umnožen rukopis. Primjerak se nalazi u Franjevačkoj knjižnici Mostar, inv. br. 3912, sign. 39.)

Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva A – J. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Stojanović, M. 1858. *Slike iz domaćega života slavonskog naroda i iz prirode, s dodatkom Slavonske pučke sigre*. Zemun: Tiskarnicom Ignjata Karla Sopross.

Šandor Đalski, Ksaver. 1964. "Badnjak". U: *Ksaver Šandor Đalski I*, PSHK, knj. 50. Zagreb: Matica hrvatska, Zora.

Zečević, Slobodan. 1973. *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*. Zenica: Izdanja muzeja grada Zenice, Radovi V.

CROATIAN PANSPERMIC CUSTOMS, RITUALS, PROCESSIONS AND DIVINATIONS IN THE EUROPEAN CONTEXT

Panspermic customs, rituals, processions and divinations are, in their essence, archetypal pre-Christian cultures. People christianized them and associated them with Christian feasts. *Položaj* (the first guest) on Saint Barbara's feast day was a woman, and on Saint Lucy's feast day *položaj* was a man. On Christmas Eve and Christmas, boys (*položaji*) used a poker to stir fire expressing their wishes for the coming year, and the hostess threw grain on them. The decoration of houses and property with green shrubs, the decoration of Christmas bread, the ceremonial bringing in of yule-logs and straw and its spreading on Christmas Eve all have a panspermic, apotropaic, and sympathetic function. During the Christmas Eve dinner and on Christmas, lunch divinations were performed. On Palm Sunday, fir, pine or olive branches were blessed and stuck into fields, gardens, orchards, vineyards and put in houses and farm buildings for a panspermic and apotropaic purpose. It was believed that sprinkling girls with water on Easter Monday would be an aid to fertility. Processions on Saint George feast day (*jurjaški*) have a panspermic and apotropaic function, and barefooted queens, *ljelje*, on Whit Sunday transfer their fertility to soil. On the eve of the Nativity of Saint John the Baptist bonfires and customs, rituals and divinations related to them are the centre of attention. Croatian panspermic customs, rituals, processions and divinations are the same as or similar to other European nations.

KEY WORDS: *guest, abundance, luck, grain, fire*

